

УДК (UDC) 902/904 (477.73)

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2026.1\(53\).842](https://doi.org/10.33782/eminak2026.1(53).842)

FAR 'SUBURBS' OF DYKYI SAD FORTIFIED SETTLEMENT: STRUCTURE AND CHARACTER OF CONSTRUCTIONS

Kyrylo Horbenko

Petro Mohyla Black Sea National University (Mykolaiv, Ukraine)

e-mail: dikiysad1@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0510-3792>

ABSTRACT

The purpose of the research paper is to uncover the basic principles of building system and to characterize the location structure and internal planning of the construction remains within the territory of the far 'Suburbs' of Dykyi Sad fortified settlement, dated to the Final Bronze Age.

The scientific novelty is a comprehensive analysis of the principles of archaeological sites location, specification of the structural features of the construction remains, their functional purpose, the localization of the most significant artifacts within the territory of the far 'Suburbs' of the fortified settlement, and the elucidation of the basic principles of building practices of the inhabitants of Dykyi Sad as well as the entire region at the end of the 2nd millennium BCE.

Conclusions. It is found out that the far 'Suburbs' were located in the western part of Dykyi Sad fortified settlement (between the constructions of the near 'Suburbs' and the outward moat). Within its territory, 22 archaeological objects (dwellings, utility structures, external pits, utility and ritual area, and moat) are studied. By type, ground-based constructions prevailed – 12; the second group consisted of deepened constructions – 7; 3 external pits were related to certain ground-based constructions (No. 1 and No. 15). By their character, most of the constructions were residential, located in all parts of the far 'Suburbs'; the second group consisted of utility constructions, concentrated in a separate group and adjacent to the utility and ritual complex on the south side.

The following are some of the detached constructions: external utility pits, a utility and ritual complex of pits, and an outward defensive moat that encircled the fortified settlement, taking advantage of natural ravines.

The constructions formed a single system of buildings and were concentrated in certain groups, with respect to the natural slope of the plateau, forming some kind of rows (along the moat and around the central area with pits and conventional lines in the direction of the river), in which they practically adjoined each other. The building system of this part of the fortified settlement had a radial-ring character and was carried out at a later stage of Dykyi Sad's existence, when its population gradually grew, and it functioned for a long time, almost until the end of the Bilozerka period.

Funding. The research reported in this paper was produced as part of the project 'Systematization and Digitalization of the Archaeological Heritage of the Mykolaiv Region (Based on Materials from the Anetivka 2 Site, the Dykyi Sad Settlement, and the Borysthenes Polis)' (0126U003132) with support from Ukraine's Ministry of Education and Science.

Keywords: Final Bronze Age, Steppe Pivdennyi Buh region, Bilozerka culture, Dykyi Sad fortified settlement, constructions

ДАЛЬНЕ «ПЕРЕДМІСТЯ» УКРІПЛЕНОГО ПОСЕЛЕННЯ ДИКИЙ САД: СТРУКТУРА ТА ХАРАКТЕР БУДІВЕЛЬНИХ СПОРУД

Кирило Горбенко

Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаїв, Україна)

e-mail: dikiysad1@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0510-3792>

АНОТАЦІЯ

Метою статті є розкриття основних принципів забудови, характеристика структури розташування та внутрішнього планування залишків будівельних споруд у межах території дальнього «передмістя» укріпленого поселення епохи фінального бронзового віку Дикий Сад.

Науковою новизною є комплексний аналіз принципів розташування археологічних об'єктів, характеристика конструктивних особливостей залишків будівельних споруд, їх функціонального призначення, локалізація найбільш знакових артефактів, в межах території дальнього «передмістя» укріпленого поселення, розкриття основних принципів будівельної справи мешканців Дикого Саду та усього регіону наприкінці 2 тисячоліття до н.е.

Висновки. Встановлено, що дальнє «передмістя» розташовувалося у західній частині укріпленого поселення Дикий Сад (між спорудами ближнього «передмістя» та зовнішнім ровом). В межах його території досліджено 22 археологічних об'єкта (житла, господарські споруди, зовнішні ями, господарсько-ритуальний майданчик, рів). За типом, переважають наземні споруди – 12; другу групу складають заглиблені споруди – 7; 3 зовнішні ями прив'язані до окремих наземних споруд (№ 1 та № 15). За своїм характером більшість споруд є житловими, що розташовувалися в усіх частинах дальнього «передмістя»; другу групу складають господарські конструкції, що концентрувалися окремою групою та примикали до господарсько-ритуального комплексу з півдня.

До окремих будівельних споруд можна віднести: зовнішні господарські ями; господарсько-ритуальний комплекс ям; зовнішній оборонний рів, що окільцював укріплене поселення, спираючись на природні яри.

Будівельні споруди створювали єдину систему будівель і концентрувалися певними групами, з врахуванням природного нахилу плато, створюючи певні ряди (уздовж рову, навколо центрального майданчику з ямами та умовними лініями в напрямку річки), в яких практично примикали одне до одного. Забудова цієї частини укріпленого поселення мала радіально-кільцевий характер і будувалася на більш пізньому етапі існування Дикого Саду, коли його населення поступово зростало, та проіснувало більш тривалий час, майже до завершення білозерського етапу.

Фінансування. Дослідження виконано в рамках наукового проекту «Систематизація та цифровізація археологічної спадщини Миколаївщини (за матеріалами стоянки Анетівка 2, городища Дикий Сад та полісу Борисфен)» (0126U003132) за підтримки Міністерства освіти і науки України.

Ключові слова: фінальний бронзовий вік, Степове Побужжя, білозерська культура, укріплене поселення Дикий Сад, будівельні споруди

Вступ

Останні століття 2-го тисячоліття до н.е. на теренах Північно-Західного Причорномор'я (включаючи регіон Степового Побужжя), характеризуються існуванням племен білозерської археологічної культури. Поселення цього часу в регіоні представлені спорадично та досліджені фрагментарно¹. На сьогодні, найбільш дослідженими пам'ятками постсабатинівського-ранньобілозерського часу є поселення Вороновка 2² та укріплене поселення Дикий Сад³.

Дикий Сад, як археологічна пам'ятка, відомий з 1927 р., регулярні дослідження тривають з 1991 р. до сьогодні⁴. За цей час вдалось визначити межі об'єкту, розкрити понад половину його площі, виділити структурні частини, отримати інформативний археологічний матеріал (керамічний посуд⁵, предмети з бронзи⁶, каменю, кістки та рогу тварин), провести комплексні аналізи та визначити основні напрямки господарської діяльності населення Дикого Саду⁷. Виходячи з аналізу матеріальної культури та даних радіовуглецевого аналізу (1186-925 рр. до н.е., ± 80 років), укріплене поселення Дикий Сад можна віднести до постсабатинівського-ранньобілозерського часу доби фінальної бронзи, тобто життя в його межах тривало упродовж перехідного етапу від сабатинівської епохи до формування та розквіту білозерської культури та (2-пол. 13-11/10 ст. до н.е.).

Метою статті є визначення особливостей забудови території дальнього «передмістя» укріпленого поселення Дикий Сад, комплексний аналіз розташування залишків будівельних споруд, структури та принципів їх внутрішнього планування, загальна характеристика матеріальних предметів, у порівнянні, як з іншими частинами укріпленого поселення так і синхронних пам'яток регіону в епоху фінального бронзового віку.

Огляд літератури

Загальна характеристика поселень племен білозерської культури найбільш повно відображена у низці монографій українських археологів кінця 20 ст., а саме

¹ Ванчугов В.П. Белозерская культура в Северо-Западном Причерноморье. *Проблема формирования белозерской культуры*. Киев: Наукова думка, 1990. С. 15-40.

² Ванчугов В.П., Загинайло А.Г., Кушнир В.Г., Петренко В.Г. Вороновка II. Поселение позднего бронзового века в Северо-Западном Причерноморье. Киев: Наукова думка, 1991. 100 с.

³ Горбенко К.В. Укріплене поселення (городище) епохи фінальної бронзи Дикий Сад у місті Миколаєві. *Краєзнавство*. 2018. № 1 (102). С. 6-20; Отрощенко В. Укріплене поселення «Дикий Сад» у системі пам'яток білозерської культури. *Емінак*. 2008. № 1-4 (3). С. 5-9.

⁴ Gorbenko K., Trygub O. History of Exploration of Final Bronze Age Fortified Settlement (Hillfort) 'Dykyi Sad (Mykolaiv, Ukraine). *Revista Arheologică*. 2022. Т. 18, Vol. 2. Р. 17-34

⁵ Горбенко К. Посуд ділянки «Цитадель» городища Дикий Сад. *Археологія*. 2018. № 4. С. 28-46; Горбенко К. Посуд з рову ділянки «Цитадель» городища Дикий Сад. *Археологія*. 2019. № 2. С. 19-39.

⁶ Панковский В.Б., Горбенко К.В. Клад бронзовых изделий из укрепленного поселения Дикий Сад. *Stratum plus*. 2019. № 2: Археология и культурная антропология. Вражда и Ваджра: сила и слава праистории. С. 121-160.

⁷ Горбенко К.В., Матвієнко Л.В. Господарська діяльність населення укріпленого поселення Дикий Сад. *Емінак*. 2024. № 1 (45). С. 61-98.

І.Т. Чернякова⁸; С.С. Березанської, В.В. Отрощенко, М.М. Чередніченка, І.М. Шарафутдинові⁹; В.П. Ванчугова, А.Г. Загінайла, В.Г. Кушніра, В.Г. Петренка¹⁰ Дослідники відмічали зміни у структурі поселень, поступову трансформацію сабатинівських будівельних прийомів у білозерську епоху (розташування, форма та внутрішня будова, зменшення площі будівель, зміна системи кам'яних кладок тощо). Зазначені зміни яскраво прослідковуються і на території укріпленого поселення Дикий Сад, особливо поява складних оборонних споруд (обороні рви, залишки кам'яних фундаментів мостів, башти, кам'яно-глиняні стіни).

Враховуючи той факт, що за структурою укріплене поселення Дикий Сад складалось з різних частин («цитадель», «передмістя», «посад»), де розташовувалися житлові, господарські, ритуально-культові й оборонні споруди, дослідники Дикого Саду (Ю.С. Гребенніков, К.В. Горбенко, В.Б. Панковський, О.І. Смирнов, Ю.В. Жирок) аналізували основні археологічні аспекти в окремих публікаціях. У статтях розкривалися питання щодо культурних контактів населення регіону¹¹, аналізу основних принципів розташування залишків будівельних споруд та їх функціонального призначення у межах «цитаделі»¹² та ближнього «передмістя»¹³, а також виходили публікації по окремим приміщенням з комплексним аналізом особливостей їх розташування, будови та зафіксованих в їх заповненні матеріальних предметів¹⁴.

Окрім цього, Ю.С. Гребенніков, К.В. Горбенко, О.І. Смирнов, Д.В. Філатов та Ю.В. Жирок у наукових звітах і статтях висвітлили особливості залишків

⁸ Черняков І.Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н.э. Киев: Наукова думка, 1985. С. 43-50.

⁹ Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. Киев: Наукова думка, 1986. С. 121-126.

¹⁰ Ванчугон В.П. Белозерская культура в Северо-Западном Причерноморье... С. 15-39; Ванчугон В.П., Загинайло А.Г., Кушнир В.Г., Петренко В.Г. Вороновка II... С. 12-33.

¹¹ Grebennikov Y. Connections of the steppe's southern Bug river region of the northern coasts of the Black Sea with the eastern Hallstatt region. *The Thracian world at the crossroads of civilizations*. Bucharest, 1996. P. 393-394; Grebennikov Y., Gorbenko K. The "Dykyi Sad" fortified settlement as a uniting link in the context of economic, political and cultural relation of 1200-1000 BC (the Baltic shore, the Pontic region and the Mediterranean). *Routes between the seas: Baltik-Boh-Bug-Pont from the 3rd to the middle of the 1st millennium BC. Baltic-Pontic Studies*. Poznan, 2009. Vol. 14. P. 374-389.

¹² Горбенко К.В., Гребенніков Ю.С., Панковський В.Б. Розкопки укріпленого поселення "Дикий Сад" у 2004 р. *Археологічні дослідження в Україні 2003-2004 рр.*: Збірка наукових праць / За ред. Н.О. Гаврилюк. Вип. 7. Київ: ІА НАН України; Запоріжжя: Дике Поле, 2005. С. 100-104; Горбенко К.В. Залишки будівельних споруд «цитаделі» городища Дикий Сад. *Старожитності Лукомор'я*. 2020. № 1 (1). С. 5-44; Горбенко К.В. Будівельні споруди південної частини «цитаделі» Дикий Сад. *Емінак*. 2021. № 1 (33). С. 36-66.

¹³ Горбенко К.В. Будівельні споруди ближнього «передмістя» укріпленого поселення Дикий Сад. *Емінак*. 2025. № 1 (49). С. 71-101.

¹⁴ Горбенко К.В., Смирнов О.І. Структура та характер приміщення № 21 городища Дикий Сад. *Емінак*. 2019. № 1 (25). С. 9-29; Горбенко К.В., Піструїл І.В. Приміщення № 25 городища Дикий Сад. *Емінак*. 2020. № 1 (29). С. 324-341; Горбенко К.В., Жирок Ю.В. Структура та характер приміщення № 22 городища Дикий Сад. *Старожитності Лукомор'я*. 2022. № 2. С. 5-44; Horbenko K., Smyrnov L., Zhyrok Y. Structure № 18 of 'Near Suburbs' of Dykyi Sad Fortified Settlement. *Eminak*. 2023. № 2 (42). С. 68-86.

будівельних споруд й у межах території дальнього «передмістя»¹⁵. В матеріалах окреслені деякі питання конструктивних особливостей окремих житлових¹⁶, господарських¹⁷ і господарсько-ритуальних приміщень¹⁸, а також зовнішнього рову¹⁹.

ТОПОГРАФІЯ ТА СТРАТИГРАФІЯ

Укріплене поселення Дикий Сад розташовувалося в гирлі річки Інгул, на плато її лівого берегу, при впадінні у річку Південний Буг (історичний центр сучасного міста Миколаїв). З боку степу, плато мало нахил до берегової лінії та розрізалось ярами у напрямку річки та паралельно з нею. Виходячи з цього, забудова Дикого Саду відбувалася поступово, з урахуванням перепадів висот та обмеженої площі між ярами, що створювало умови для додаткового захисту та розподілу території укріпленого поселення на окремі частини (рис. 1).

На сьогодні, в межах території Дикого Саду відкрито 59 різноманітних археологічних об'єктів (житлові, господарські, культові, оборонні, зовнішні ями, громадський і ритуально-культові майданчики). При цьому, частину приміщень знищено природньою ерозією, сучасною забудовою, а частина, залишається поки недослідженою. Тобто ми можемо припустити, що кількість будівельних споруд могла досягати біля ста, або й більше одиниць (рис. 1 і 2).

Самою недослідженою територією Дикого Саду залишається «посад» (приблизна площа 1,5-2 га), що простирається за зовнішнім ровом у глиб степу. На наявність залишків археологічних об'єктів вказує велика господарча яма

¹⁵ Гребенников Ю.С., Симоненко А.В. Отчет об археологических исследованиях в Николаевской области в 1992 г. *Науковий архів ІА НАНУ*. Ф. 64. № 1992/227; Горбенко К.В., Гребенников Ю.С., Смирнов А.И., Филатов Д.В. Отчет о раскопках укрепленного поселения «Дикий Сад» в 2007 г. *Науковий архів ІА НАНУ*. Ф. 64. № 2007/78.

¹⁶ Горбенко К.В., Жирок Ю.В. Приміщення № 1 на території «дальнього передмістя» городища Дикий Сад. *Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie 7-8 listopada 2022 roku. XXXVII lubelska konferencja*. Lublin, 2022. Р. 34; Горбенко К.В., Жирок Ю.В. Приміщення № 2 городища Дикий Сад («дальнє передмістя»). *Аркасівські читання: історичні та краєзнавчі дослідження: виклики та перспективи*. Матеріали XII і XIII Міжнародних наукових конференцій (20 травня 2022 р.; 26-27 травня 2023 р.). Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2023. С. 9-13.

¹⁷ Горбенко К.В., Жирок Ю.В. Приміщення № 6 на території «передмістя» городища Дикий Сад. *Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження*. Збірник наукових матеріалів XIII миколаївської обласної краєзнавчої конференції. (Миколаїв, 23-24 листопада 2023 року. Миколаїв: СПД Румянцева, 2023. С. 29-31; Горбенко К.В., Жирок Ю.В. Житлово-господарський комплекс «передмістя» городища Дикий Сад. *Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie 6-7 listopada 2023 roku. XXXVIII lubelska konferencja*. Lublin, 2023. Р. 36.

¹⁸ Горбенко К.В., Жирок Ю.В. Господарсько-ритуальний комплекс дальнього «передмістя» городища Дикий Сад. *Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie 11-12 czerwca 2024 roku. XXXIX lubelska konferencja*. Lublin, 2024. Р. 33-34.

¹⁹ Жирок Ю.В. Розкопки зовнішнього рову городища Дикий Сад. *Ольвійський форум-2024: стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі*. Актуальні проблеми історії: XXI Міжнар. наук. конф. 20-23 червня 2024 р., м. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2024. С. 23-27.

грушоподібної форми для зберігання зерна за зовнішнім ровом і спорадичні знахідки фрагментів керамічного посуду у дворах сучасних будинків.

Найбільш вивченою частиною є територія «цитаделі» (площа 0,6-0,7 га), що обмежувалася: зі сходу – берегом ріки; з півночі та півдня – ярами; із заходу – оборонним ровом, виритим між ярами (25 об'єктів: 21 приміщення – житлові, ритуально-культові, господарські, господарсько-ритуальні; ритуальний пандус, громадський простір, оборонний рів тощо)²⁰.

За ровом, навколо «цитаделі», розташовувалась найбільш велика частина Дикого Саду – «передмістя» (площа 2,4-2,5 га). Вона простиралася в сторону степу й обмежувалась зовнішнім ровом, що закривав сегмент території між двома ярами (рис. 1). Територію «передмістя» можна поділити на ближнє та дальнє (ймовірно, їх розділяв великий яр). У межах ближнього «передмістя» досліджено 10 приміщень (житлові, господарські та господарсько-ритуальні) та майданчик для тримання великої й дрібної рогатої худоби. Майже усі приміщення збудовані, практично, за одним принципом і мають радіально-кільцевий характер розташування, що повторювали вигин рову (додатковий захист «цитаделі»)²¹. Декілька приміщень відомі, але ще не розкопані, що дозволяє говорити про значно більшу їх кількість та існування декількох ліній споруд навколо рову.

Дальнє «передмістя» розташовувалося на захід від «цитаделі» (рис. 1 і 2). Рівень виходу материкової поверхні (глина) в окремих частинах фіксується на різних відмітках – у західній (рів, приміщення №№ 1, 2): 25,60-24,20 м; далі на схід (приміщення №№ 8; 9; 10): 24,27-24,19 м; у центральній (яма господарсько-ритуального комплексу): 23,85 м; у східній (приміщення № 11): 22,65 м; у південній (приміщення № 4; 3): 23,59-23,20 м; і північній (приміщення №№ 15; 16): 22,10-21,80 м. Коливання складають: по лінії захід-схід від 25,60 до 22,65 м (перепад – 2,95 м); по лінії південь-північ від 23,59 до 21,80 (перепад – 1,79 м). Нахил плато направлений з південно-західної частини (степ) у північно-східну частину (берегова лінія річки).

Необхідно наголосити, що значна площа дальнього «передмістя» залишається поки недоступною для досліджень (великий шар напластувань будівельного сміття, наявність сучасних комунікацій, залишки будівельних споруд 20 ст., руйнація берегової лінії). Однак, досліджені археологічні об'єкти дозволяють скласти уяву про основні принципи розташування та структуру даної частини Дикого Саду.

У західній частині: зовнішній рів; приміщення № 1 із зовнішніми ярами; приміщення № 2 (перша лінія споруд, яка проходила уздовж рову). Далі на схід, ймовірно, розташовувалася друга лінія споруд, однак у цієї частині існують великі напластування сучасного ґрунту (понад 4,0 м), електромережі та комунікації з водопостачання міста, що робить розкопки поки неможливими. Аналогічна ситуація у північній, східній і південній частинах. Враховуючи наявність окремих об'єктів (на півночі – приміщення №№ 15, 16); на сході приміщення № 11, скоріш за все, археологічних об'єктів було значно більше.

²⁰ Горбенко К.В. Залишки будівельних споруд «цитаделі» городища Дикий Сад. *Старожитності Лукомор'я*. 2020. № 1 (1). С. 5-44.

²¹ Горбенко К.В. Будівельні споруди ближнього «передмістя» укріпленого поселення Дикий Сад. *Емінак*. 2025. № 1 (49) (січень-березень). С. 71-101.

Найбільш повно вивчена центральна територія ближнього «передмістя», де зафіксовані залишки будівельних споруд, що концентрувалися навколо центрального майданчику з ямами та практично примикали одне до одного. З півдня розташовувалися приміщення № 7, 6; із заходу – № 8, 9, 10; з півночі – № 12, 13, 14; зі сходу – № 5, 11 (рис. 1 і 2).

ЗАЛИШКИ БУДІВЕЛЬНИХ СПОРУД

У межах дослідженої території дальнього «передмістя» укріпленого поселення відкрито 22 археологічних об'єктів: 17 приміщень (житлові та господарські); три господарські ями за межами жител; господарсько-ритуальний майданчик з різнофункціональними ямами (господарські, господарсько-культові, ритуальні); зовнішній рів із кам'яним фундаментом глинобитної стіни (табл. 1 і 2).

Враховуючі класифікацію та типологію В.П. Ванчугова²², щодо споруд епохи фінального бронзового віку, залишки будівельних конструкцій у межах території дальнього «передмістя» укріпленого поселення Дикий Сад можна розподілити наступним чином:

- за характером: житлові, господарські, господарсько-ритуальні та фортифікаційні;
- за типом: *наземні* з заглибленням до 0,5 м (глинобитні та з кам'яними фундаментами) й *заглиблені* від 0,6 до 1,0 м; та понад 1,0 м (з кам'яними фундаментами та без)

Наземні будівельні споруди складають переважну більшість серед досліджених на території ближнього передмістя: 12 об'єктів – 10 глинобитних і 2 з кам'яними фундаментами стін. Серед них можна виділити: сім житлових приміщень (з зовнішніми ямами); чотири господарських конструкції та господарсько-ритуальний майданчик з різнофункціональними ямами.

До *наземних* (із залишками кам'яних фундаментів) споруд відносяться два житлових приміщення (рис. 3 та 4): № 11 (площа 35,0 м, глибина 0,25 м) та № 14 (площа 45,0 м, глибина 0,45 м). За своїми параметрами вони наближені одне до одного, однак в приміщенні № 11 кам'яні фундаменти стін більш масивні. У приміщенні № 11 збереглися фундаменти північно-західної (довжина – 6,35 м, ширина – 0,30-0,50 м, висота – 0,30-0,55 м) і південно-західної стін (довжина – 3,75 м, ширина – 0,30-0,45 м, висота – 0,25-0,65 м), до яких примикали коридори, що маркувалися вапняковим камінням, встановленими на ребро. Розміри коридорів за відповідними частинами: 7,0×1,5 м та 6,0×1,0 м. У приміщенні № 14 кам'яний фундамент південно-східної стіни зберігся фрагментарно (довжина – 2,50 м, ширина – 0,25-0,50 м, висота – 0,20 м). Для фундаментів стін даного типу приміщень притаманні цокольні (№ 11) й облицювальні (№ 14) системи кладок.

У приміщеннях фіксується два типи входу – *коридор* (№ 11), та *прохід зі сходами* (№ 14). Стелі спиралася на дерев'яні стовпи, дахи перекривалися соломою або очеретом і, враховуючи розташування стовпових ям, були одно-двоскатними. Стіни приміщень були глинобитними з використанням кам'яних фундаментів та опорних стовпів. Підлога добре промазана, втрамбована. На її рівні розташовувалися вогнища (приміщення № 14) та ями господарського призначення: в плані вони овальної й округлої форми, відрізняються за розміром і

²² Ванчугов В.П. Белозерская культура в Северо-Западном Причерноморье... С. 23-39.

глибиною, у розрізі циліндричної та грушоподібної форми. Вогнища, в плані округлої форми з добре прожареним шаром.

Основний археологічний матеріал фіксується на рівні підлоги та в ямах: фрагменти керамічного посуду, предмети з бронзи, каменю, вапнякові плити і бут, лиманна глина, кістки та роги тварин, риб'ячі кістки (табл. 1). Серед найбільш інформативних знахідок необхідно відмітити: фрагменти керамічного посуду; бронзові речі – спіральна прикраса, шильце та ніж (рис. 22).

До наземних глинобитних споруд відноситься п'ять житлових (№№ 1, 4, 9, 13, 15); чотири господарських (№№ 2-а, 3, 6, 7) приміщення та господарсько-ритуальний майданчик з ямами (рис. 5-14).

Розміри приміщень складають: довжина від 2,6 м до 9,0 м; ширина від 2,5 м до 7,25 м; глибина від 0,25 до 0,40 м; площа від 6,5 м² до 45,0 м². Вхід фіксується одноманітного типу – *прохід зі сходами*. Дах спирався на дерев'яні стовпи та перекривався соломою або очеретом. Стіни приміщень глинобитні (кам'яні фундаменти відсутні). Підлога рівна, глиниста з комплексом різноманітних ям. У плані ями мали овальну або округлу форму (в розрізі циліндричну та грушоподібну), відрізнялися за розміром, глибиною, характером заповнення, функціональним призначенням: господарські, стовпові, господарсько-культові та ритуально-культові. Господарські ями присутні у структурі майже усіх споруд. Інші категорії ям представлені спорадично та нерівномірно в різних спорудах даного типу. Також, у господарських приміщеннях № 3 і 7 ями взагалі відсутні. Ями відрізняються характером і повнотою заповнення (табл. 1). Вогнища, в плані, округлої форми з добре прожареним шаром і фіксуються винятково у житлових приміщеннях № 1, 4, 9, 13, 15.

Основний археологічний матеріал фіксується на рівні підлоги та в ямах, і складається з фрагментів керамічного посуду, предметів з бронзи, каменю, черепів людей, кісток і рогів тварин, риб'ячих кісток, лиманної глини. Серед найбільш інформативних знахідок необхідно відмітити: фрагменти керамічного посуду закритого та відкритого типу з різноманітним орнаментом та формою; предмети з глини – прясельце; бронзові речі – шильце та кинджал (рис. 23).

Біля двох наземних глинобитних приміщень (№ 1 і № 15) розташовувалися зовнішні ями, які можна віднести до окремих будівельних споруд пов'язаних із зазначеними об'єктами (рис. 2). Навколо приміщення № 1 – дві ями. Яма № 1 (1,25×0,6 м, глибина 0,8 м) прямокутної форми, розташовувалася на південь від приміщення та мала у заповненні фрагмент стінки лощеного келиха сірого кольору з прокресленими вертикальними жолобками (рис. 23, 5). Яма № 2 (1,7×1,5 м, глибина 0,35 м) округлої форми, примикала до приміщення з північно-східної сторони. У заповненні мілкий вапняковий бут, невиразні фрагменти керамічного посуду та кістки великої рогатої худоби. Біля приміщення № 15 – зовнішня яма № 1-а (1,90×1,20 м, глибина – 1,15 м) овальної форми, що майже примикала до східної стіни. Заповнення ями складне та багатошарове. Верхнє – гумус сірого кольору з невиразною керамікою, вапняковим бутом, кістками великої та дрібної рогатої худоби. На глибині 0,60-0,70 м – скупчення риб'ячих кісток, мілкого вапнякового буту, а в південній частині розкидані равлики. Нижній шар ями забито вапняковим бутом (103 шт.). Скоріш за все, яма використовувалася для зберігання харчових припасів.

Окремий варіант наземних споруд становить господарсько-ритуальний

майданчик, що розташовувався в межах центральної частини та з усіх сторін обмежувався іншими приміщеннями дальнього «передмістя» (з півдня: № 7, 6; із заходу: № 8, 9, 10; з півночі: № 12, 14, 13; зі сходу: № 5, 11) і мав площу близько 360 м² (рис. 1 і 2). Комплекс складався з 21-ї ями різного функціонального призначення: *господарські* (7 ям); *ритуально-культові* (5 ям); *господарсько-культові* (9 ям). Ями розрізнялися за розміром, формою, заповненням і характером використання (табл. 2, рис. 14 і 26, 1-16).

Господарські ями (№ 2, 3, 4, 6, 9, 17, 21), в плані округлі, переважно грушовидної форми з розширенням в нижній частині (верхній діаметр від 0,65 до 1,4 м; нижній діаметр від 0,7 до 1,9 м; глибина від 0,8 до 2,0 м). Ями заповнено керамікою, кам'яними знаряддями, вапняковими плитами та бутом, кістками тварин і риби, деякі ями мають кам'яне облицювання (рис. 26, 3-7).

Ритуально-культові ями (№ 8, 10, 11, 16, 20) значно відрізняються від господарських. У плані округлі, переважно грушовидної форми з розширенням у нижній частині (верхній діаметр від 0,50 до 1,15 м; нижній діаметр від 1,0 до 1,8 м; глибина від 0,65 до 1,25 м). У верхній частині деякі ями перекриті вогнищами та забиті вапняковим камінням. Заповнення ям містить керамічний посуд у горілому ґрунті, деревне вугілля, предмети з кістки, кам'яні знаряддя, поховання людських черепів без нижньої щелепи, антропоморфних фігурок і стел, кам'яних фалосів, частин скелетів тварин, антропоморфні стели тощо (рис. 26, 8-13).

Найбільш інформативними й особливими є ями № 11, № 16 і № 20. Яма № 11 мала циліндричну форму та майже стерильне заповнення, крім поховання частини молодого теля. В ямі № 20 знаходилось поховання трьох людських черепів (жінка, чоловік, підліток), заготівка «ковзана» з кістки коня, астрагали, фрагмент антропоморфної стели та посудини антропоморфної форми з отвором у центрі тулуба (поховальна урна). Усередині урни в горілому ґрунті зафіксовано рибні кістки, астрагал і людський хребець (дитина). В ямі № 16 – поховання кам'яної моделі фалоса вперемішку з вапняковим бутом, керамічним посудом, риб'ячими кістками.

Господарсько-культові ями (№ 1, 5, 7, 12, 13, 14, 15, 18, 19) поєднували у собі господарські та культові характеристики. У плані овальні й округлі, циліндричної та грушовидної форми з розширенням у нижній частині (верхній діаметр від 0,90 до 1,25 м; нижній діаметр від 0,7 до 2,05 м; глибина від 0,30 до 1,50 м). Ями заповнено переважно керамічним посудом, вапняковими плитами і бутом, кістками тварин і риби, деякі мали кам'яне облицювання (рис. 26, 14-16).

До *частково заглиблених* (глибина до 1,0 м) можна віднести п'ять житлових приміщень – №№ 2, 8, 10, 12, 16 (рис. 15-19). За своїми параметрами вони наближені одне до одного. Їх довжина коливається від 7,0 м до 9,5 м; ширина від 6,0 м до 9,0 м; глибина від 0,55 м до 0,85 м; площа від 42,0 м² до 85,5 м².

Майже в усіх приміщеннях (окрім № 16) спорадично збереглися залишки кам'яних фундаментів стін у формі окремих завалів, однак не як суцільна конструкція по периметру, а фрагментарно (кам'яний фундамент зберігається тільки в одній стіні).

Найбільше в повному та фундаментальному вигляді кам'яний фундамент простежується у приміщенні № 2 (північно-східна стіна). Розміри кладки: довжина – 7,75 м, ширина – 0,25-0,60 м, висота – 0,75-2,0 м). Кам'яний фундамент являв собою рядову кладку від двох до п'яти шарів, каміння укладено за допомогою

постелисто-ложкової техніки з елементами перев'язки та відноситься до комбінованої система кладки (цокольно-облицювальної).

Стелі спиралися на дерев'яні стовпи, дахи перекривалися соломою або очеретом і, враховуючи розташування стовпових ям, були одно-двоскатними. Стіни приміщень були глинобитними з фрагментарним використанням вапнякового каміння. В усіх спорудах даного типу фіксується одноманітний тип входу – *прохід зі сходами* (№ 14). Підлога добре промазана, втрамбована. На рівні підлоги розташовувалися від двох до п'яти вогнищ з добре прожареним шаром (приміщення №№ 2 і 8 мали центральне вогнище, викладене каменями, що стояли на ребро) та різноманітні ями. В плані ями овальної й округлої форми, у розрізі були циліндричні та грушоподібні, відрізнялися за розміром, глибиною, характером заповнення, функціональним призначення: *господарські, стовпові, господарсько-культові та ритуально-культові*.

Вогнища, господарські та стовпові ями присутні у структурі усіх споруд; господарсько-культові – винятково у приміщенні № 12; ритуально-культові – у приміщеннях № 2, 10, 12. Ями відрізняються характером і повнотою заповнення, а також представленими артефактами та екологічними фактами (табл. 1).

Необхідно зазначити, що саме споруди цього типу мають сліди внутрішньої перебудови (№№ 2 і 12) та спеціальні внутрішні господарські споруди з кам'яними фундаментами та без (№№ 2, 8, 12, 16). Аналогічні споруди фіксуються й у приміщеннях ближнього «передмістя» (№ 18, 22)²³.

Основний археологічний матеріал фіксується на рівні підлоги та в ямах, і складається з фрагментів керамічного посуду, предметів з бронзи, каменю, вапнякових плит і буту, лиманної глини, кісток і рогів тварин, риб'ячих кісток. Серед найбільш інформативних знахідок необхідно відмітити: фрагменти керамічного посуду закритого та відкритого типу різної форми з різноманітним орнаментом; предмети з глини – прясельця та каменю – розтирачи, ливарна форма; бронзові речі – шильця та ножі-пилки (рис. 24).

До *заглиблених* (глибина понад 1,0 м) можна віднести житлове приміщення № 5 і зовнішній оборонний рів (табл. 1; рис. 20 і 21).

Приміщення № 5 займає центральну частину дальнього передмістя, його довжина складає 11,5 м; ширина – 8,5 м; глибина – 1,35 м; загальна площа – 97,75 м². Це найбільша житлова споруда на території усього Дикого Саду. Трохи меншими є приміщення № 2 (85,50 м²) в межах дальнього «передмістя»; № 18 (80,75 м²) та № 22 (90,25 м²) на території ближнього «передмістя».

Кам'яні фундаменти стін збереглися спорадично. Розміри кладок: у південно-східній (довжина – 3,55 м, ширина – 1,15 м, висота – 0,64-0,71 м); південно-західній (довжина – 6,0-7,0 м, ширина – 0,50 м, висота – 0,5 м); північно-західній (довжина – 4,25 м, ширина – 0,50 м, висота – 0,4-0,5 м); північно-східній (довжина – 1,75 м, ширина – 0,10-0,25 м, висота – 0,25-0,30 м) частинах та облицьовували борти приміщення.

Усі кам'яні фундаменти являли собою рядову кладку від двох до п'яти шарів. Вапнякове каміння (середнього розміру та рване по шару) укладено за допомогою постелисто-ложкової техніки (північно-східна стіна мала орфостатну техніку) з

²³ Horbenko K., Smyrnov L., Zhyrok Y. Structure № 18... Р. 68-86; Горбенко К.В., Жирок Ю.В. Структура та характер приміщення № 22 городища Дикий Сад... С. 5-44.

елементами перев'язки. При спорудженні фундаментів використовували облицювальну систему кладки.

Стеля спиралася на дерев'яні стовпи та кам'яні фундаменти, дах перекривався соломною або очеретом і, враховуючи розташування стовпових ям, був одно-, двоскатним. Стіни приміщення глинобитні з використанням вапнякового каміння. Тип входу – *коридор*. Підлога добре промазана, втрамбована. На рівні підлоги розташовувалися центральне вогнище, викладене камінням, що стояли на ребрі з добре прожареним шаром (аналогічно приміщенням № 2 і 8 у межах ближнього «передмістя» та № 15 на території «цитаделі») й різноманітні ями. В плані ями овальної й округлої форми, у розрізі були циліндричні та грушоподібні, відрізнялися за розміром, глибиною, характером заповнення, функціональним призначенням: *господарські, стовпові, господарсько-культові та ритуально-культові* (табл. 1).

Основний археологічний матеріал концентрувався на рівні підлоги та в ямах. Серед найбільш інформативних знахідок необхідно відмітити: різноманітний керамічний посуд відкритого та закритого типу (з традиційним орнаментом): горщики, келихи, чаші; кам'яні знаряддя праці: розтирачі різної форми, булава, зернотерка, антропоморфна стела та фігурка (рис. 25).

Враховуючи той факт, що самі великі за площею житла (від 70 м² до 97 м²) відносяться до типу заглиблених (№№ 16, 8, 2, 5), то можна припустити, що вони використовувалося для проживання великих родин (10-15 осіб), або для двох родин одночасно (по 6-7 осіб).

Серед заглиблених споруд усього Дикого Саду найбільш виокремлюються оборонні споруди. Фортифікація Дикого Саду складалася з двох ровів: рову навколо «цитаделі» та зовнішнього рову, що охоплював «передмістя». Обидва рови змикалися з давніми корінними балками, що замикали коло захисних споруд.

Зовнішній захисний рів проходив за віссю Південний Захід–Північний Схід. Довжина дослідженої частини – 45,0 м, ширина – 3,0 м, глибина – 1,35 м. З внутрішнього борту рову зафіксовано гряду великих і середніх вапнякових плит (довжина – 11,0 м, ширина від 1,5 до 2,0 м). Кам'яні плити мали слабкі сліди обробки та складалася із трьох-чотирьох рядів (постелисто-ложковий принцип кладки на глинисто-грязьовому розчині з легкою перев'язкою). Каміння частково облицювали борт і переходили у цокольний фундамент для глинобитної стіни.

Найбільш знакові знахідки в заповненні рову: фрагменти керамічного посуду (горщик і келих) та фрагмент кам'яної ливарної форми для відливки бронзового кельту (рис. 26, 17-19).

Висновки

Отже, дальнє «передмістя» розташовувалося в західній частині укріпленого поселення Дикий Сад (між спорудами ближнього «передмістя» та зовнішнім ровом). За конструктивним принципом будівельні споруди розташовувалися на невеликих терасах, що плавно знижувалися у бік річки зі сторони степу з врахуванням природнього нахилу плато (перепад висот складає приблизно 2,0-3,0 м).

На сьогодні в його межах досліджено поки 22 археологічних об'єкта (житла, господарські споруди, зовнішні ями, господарсько-ритуальний майданчик, рів), хоча, враховуючи велику недосліджену територію об'єкта, будівельних споруд

було значно більше (приблизно 30-40). За типом, переважають *наземні споруди* – 12 (глинобитні – 10; з залишками кам'яних фундаментів – 2); другу групу складають *заглиблені споруди* – 7 (частково заглиблені – 5; заглиблені – 2); 3 зовнішні ями, що прив'язані до окремих наземних споруд (№ 1 і № 5), що виконували господарську функцію (зберігання продуктів).

За своїм характером більшість споруд є *житловими* приміщеннями (13 приміщень), що розташовувалися в усіх частинах дальнього «передмістя»; другу групу складають *господарські* конструкції (4 приміщення), що концентрувалися окремою групою та примикали до господарсько-ритуального комплексу з півдня (виняток становить приміщення № 2-а, що розташовувалося біля житлової споруди № 2 і ймовірно було з ним пов'язано). Окрім цього, два житлових приміщення заглибленого типу мали два будівельних горизонти (№ 2 і 12), що вказує на їх певну внутрішню перебудову та більш тривале життя в них.

Серед житлових приміщень кам'яні фундаменти використовувалися у більшості споруд, виняток становлять житла №№ 1, 4, 9 (наземні) та № 16 (*частково заглиблене*). Системи кладок представлені – *цокольними та облицювальними* конструкціями. Кладки являли собою залишки кам'яних основ стін, зробленими з місцевого вапняку від двох до п'яти шарів з елементами перев'язки та використанням постелисто-ложкової техніки, що є характерним як для інших частин Дикого Саду²⁴, так і для інших поселень регіону²⁵.

До особливих будівельних споруд, що виділяються, відносяться: *господарсько-ритуальний комплекс* у центральній частині, де господарські ями використовувалися для зберігання продуктів, ритуально-культові – відправлення певних ритуальних дій (культ предків, родючості тощо), господарсько-культові – мали синкретичний характер; *оборонний рів*, що окільцював укріплене поселення та представляв північно-західну систему оборонних споруд. Характер усіх фортифікаційних споруд укріпленого поселення вказує на використання мешканцями Дикого Саду східних прийомів спорудження захисних конструкцій (два кільця ровів, сторожові пункти на кам'яному фундаменті, розташування приміщень вздовж рову, використання додаткових кріплень стіни). Всі будівлі концентрувалися певними групами, в яких були присутні різні за характером і типом споруди.

Умовна перша лінія проходила уздовж рову, де поки зафіксовано дві споруди житлового характеру: наземне (№ 1) та заглиблене з кам'яним фундаментом (№ 2); друга лінія, ймовірно, проходила далі на схід, але її існування тільки гіпотетичне.

Основна група будівель концентрується навколо центрального майданчику (господарсько-ритуальні ями). Із заходу розташовані три споруди житлового характеру: наземне (№ 9) та заглиблені з кам'яними фундаментами (№ 8 і 10); з півночі – чотири споруди житлового характеру: два наземних з кам'яними фундаментами та без (№ 14 і 13), та заглиблені з кам'яними фундаментами (№ 12 та 5); далі на північ, по лінії до берегу ріки, розташовувалися дві споруди

²⁴ Горбенко К.В., Смирнов О.І. Структура та характер приміщення № 21...; Горбенко К.В., Піструїл І.В. Приміщення № 25... Горбенко К.В. Будівельні споруди південної частини «цитаделі» Дикий Сад...; Horbenko K., Smyrnov L., Zhyrok Y. Structure № 18... Р. 68-86.

²⁵ Ванчугов В.П., Загинайло А.Г., Кушнір В.Г., Петренко В.Г. Вороновка II... С. 12-34; Ванчугов В.П. Белозерская культура в Северо-Западном Причерноморье... С. 15-40.

житлового характеру: наземне з кам'яним фундаментом (№ 15) і заглиблене (№ 16); зі сходу – одна наземна житлова споруда з кам'яним фундаментом (№ 11) та, ймовірно, великий яр, що проходив з півдня на північ в сторону берегової лінії (подальші розкопки дозволять з'ясувати даний факт); з півдня – житлове приміщення (№ 4) та три господарських (№ 3, 6, 7), що відносилися до наземних споруд. Безумовно, сьогодні можна стверджувати, що археологічних об'єктів у давнину існувало значно більше й вони утворювали, як мінімум, від восьми до десяти ліній споруд, що простягалися кільцями з півдня на північ (рис. 1 і 2)

Контекст розташування відомих і гіпотетичних споруд вказує на те, що забудова цієї частини укріпленого поселення мала радіально-кільцевий характер. Ймовірно, вона будувалася на більш пізньому етапі існування Дикого Саду, коли його населення поступово зростало та проіснувало більш тривалий час, майже до завершення білозерського етапу (характер і тип споруд, фрагменти керамічного посуду, малий асортимент бронзових предметів тощо). При цьому, в межах дальнього «передмістя», на відміну від інших частин Дикого Саду, переважають наземні споруди, що вказує на поступове зміння принципів домобудівництва в межах Дикого Саду.

Усі споруди дальнього «передмістя» є характерними для пам'яток Північно-Західного Причорномор'я доби фінального бронзового віку. Аналогії приміщенням дальнього «передмістя» Дикого Саду можна зустріти в межах іншої території Дикого Саду²⁶ та й на інших поселеннях регіону²⁷.

Як вже зазначалось, феномен Дикого Саду виходить за межі традиційних уявлень як про саму білозерську культуру, так і про всю епоху фінальної бронзи на півдні сучасної України²⁸. Особливо яскраво це представлено на прикладі складної структури забудови, характеру різнофункціональних споруд і наявності розгалуженої фортифікації (два рови, кам'яні фундаменти стін, башт і мостів). Безумовно, укріплене поселення виникає для контролю основних торговельних шляхів, що з'єднували узбережжя зі степом, накопиченням і збереженням певних продуктів обміну, що потребувало надійного захисту. Не можна виключати й оборону від сторонніх нападів у результаті окремих міжплеменних зіткнень і конфліктів.

Саме період на зламі тисячоліть став переломним в історії регіону, ознаменувавши поступовий занепад цивілізації бронзового віку та формування нових культур раннього залізного віку (ранні кіммерійці), пов'язаних з кардинальною трансформацією усіх сфер життя давніх суспільств (перехід до кочового господарства).

Фінансування. Дослідження виконано в рамках наукового проєкту «Систематизація та цифровізація археологічної спадщини Миколаївщини (за матеріалами стоянки Анетівка 2, городища Дикий Сад та полісу Борисфен)» (0126U003132) за підтримки Міністерства освіти і науки України.

²⁶ Горбенко К.В., Піструіл І.В. Приміщення № 25...; Горбенко К.В. Залишки будівельних споруд «цитаделі» городища Дикий Сад...

²⁷ Ванчугів В.П. Белозерская культура в Северо-Западном Причерноморье... С. 23-35; рис. 6; 8; 9; 10; 11; 12.

²⁸ Черняков І.Т. «Дикий Сад», Гомер, Геродот, Троя, ахейці та кіммерійці (коментар одного археологічного відкриття в Україні). *Праці центру пам'яткознавства*. 2010. № 17. С. 116-122.

REFERENCES

- Berezanskaya, S.S., Otroshchenko, V.V., Cherednichenko, N.N. & Sharafutdinova, I.N. (1986). *Bronze Age cultures on the territory of Ukraine*. Kiev: Naukova dumka [in Russian].
- Cherniakov, I.T. (1985). *Northwestern Black Sea region in the second half of 2 millennia BC*. Kyiv: Naukova dumka [in Russian].
- Cherniakov, I.T. (2010). 'Dykyi Sad', Homer, Herodotus, Troy, Achaeans and Cimmerians (commentary on one archaeological discovery in Ukraine). *Pratsi tsentru pamiatkoznavstva*, 17, 116-122 [in Ukrainian].
- Gorbenko, K.V., Grebennikov, Yu.S., Smyrnov, A.I., & Filatov, D.V. (2007). Report on Excavations of the Fortified Settlement 'Dykyi Sad' in 2007. *The Scientific Archive of the Institute of Archaeology, NAS of Ukraine*. Fund 64 'Ф.е.', File 2007/78 [in Russian].
- Gorbenko, K. & Trygub, O. (2022). History of Exploration of Final Bronze Age Fortified Settlement (Hillfort) 'Dykyi Sad' (Mykolaiv, Ukraine). *Revista Arheologică*, 18 (2), 17-34. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7540950> [in English].
- Grebennikov, Y. (1996). Connections of the steppe's southern Bug river region of the northern coasts of the Black Sea with the eastern Hallstatt region. Proceedings of the Conference: *The Thracian world at the crossroads of civilizations*. Bucharest, 393-394 [in English].
- Grebennikov, Y., & Gorbenko, K. (2009). The 'Dykyi Sad' fortified settlement as a uniting link in the context of economic, political and cultural relation of 1200-1000 BC (the Baltic shore, the Pontic region and the Mediterranean). Routes between the seas: Proceedings of the Conference: *Baltik-Boh-Bug-Pont from the 3rd to the middle of the 1st millennium BC*. *Baltic-Pontic Studies*, Vol. 14, 374-389 [in English].
- Grebennikov, Yu.S., & Symonenko, A.V. (1992). Report on Archaeological Research in Mykolaiv Region in 1992. *The Scientific Archive of the Institute of Archaeology, NAS of Ukraine*. Fund 64 'Ф.е.', File 1992/227 [in Russian].
- Horbenko, K.V., Hrebennikov, Yu.S., & Pankovskiy, V.B. (2005). Excavations of the Fortified Settlement 'Dykyi Sad' in 2004. In *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2003-2004 rr.*, 7, 100-104 [in Ukrainian].
- Horbenko, K.V., & Zhyrok, Yu.V. (2022). Structure No. 1 in the Territory of the 'Outer Suburb' of the Dykyi Sad Settlement. In Proceedings of the Conference: *Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie (7-8 listopada 2022 roku)*. XXXVII lubelska konferencja (p. 34). Lublin [in Ukrainian].
- Horbenko, K.V., & Zhyrok, Yu.V. (2023). Structure No. 2 of the Dykyi Sad Settlement ('Outer Suburb'). In Proceedings of the Conference: *Arkasiivski chytannia: istorychni ta kraieznavchi doslidzhennia: vyklyky ta perspektyvy. Materialy XII i XIII Mizhnarodnykh naukovykh konferentsii* (20 travnia 2022 r.; 26-27 travnia 2023 r.) (pp. 9-13). Mykolaiv: Mykolaivskiy natsionalnyi universytet imeni V.O. Sukhomlynskoho [in Ukrainian].
- Horbenko, K.V., & Zhyrok, Yu.V. (2023). Structure No. 6 in the Territory of the 'Suburb' of the Dykyi Sad Settlement. In Proceedings of the Conference: *Istoriia. Etnohrafiia. Kultura. Novi doslidzhennia. Zbirnyk naukovykh materialiv XIII Mykolaivskoi oblasnoi kraieznavchoi konferentsii* (Mykolaiv, 23-24 lystopada 2023 roku) (pp. 29-31). Mykolaiv: SPD Rumiantseva [in Ukrainian].
- Horbenko, K.V., & Zhyrok, Yu.V. (2023). Residential and Economic Complex of the 'Suburb' of the Dykyi Sad Settlement. In Proceedings of the Conference: *Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie 6-7 listopada 2023 roku*. XXXVIII lubelska konferencja (p. 36). Lublin [in Ukrainian].
- Horbenko, K.V., & Zhyrok, Yu.V. (2024). Economic and Ritual Complex of the Outer 'Suburb' of the Dykyi Sad Settlement]. In Proceedings of the Conference: *Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie 11-12 chervnia 2024 roku*. XXXIX lubelska konferencja (pp. 33-34). Lublin [in Ukrainian].
- Horbenko, K.V. (2018). Fortified Settlement (Hillfort) of the Era of the Final Bronze Dykyi Sad, Mykolaiv. *Kraieznavstvo*, 1 (102), 6-20 [in Ukrainian].
- Horbenko, K. (2018). The pottery of the "Citadel" Site of Dykyi Sad Hillfort. *Arheologia*, 4, 28-46. DOI: <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2018.04.028> [in Ukrainian].
- Horbenko, K. (2019). Pottery From the Moat of 'Citadel' Site of Dykyi Sad Hillfort. *Arheologia*, 2, 19-39. DOI: <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2019.02.019> [in Ukrainian].
- Horbenko, K.V. & Smyrnov, O.I. (2019). Constructional Features and Character of Structure № 21 of Ancient Settlement Dykyi Sad. *Eminak*, 1 (29), 9-29. DOI: [https://doi.org/10.33782/emina2020.1\(29\).396](https://doi.org/10.33782/emina2020.1(29).396) [in Ukrainian].

- Horbenko, K.V. & Pistrui, I.V.** (2020). Structure No 25 at 'Dyki Sad' Settlement. *Eminak*, 1 (29), 324-341. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.1\(29\).396](https://doi.org/10.33782/eminak2020.1(29).396) [in Ukrainian].
- Horbenko, K.V.** (2020). Remains of the 'Citadel' of the 'Wild Garden' Settlement. *Antiquities of Lukomorie*, 1 (1), 5-44. DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2020.1.9> [in Ukrainian].
- Horbenko, K.V.** (2021). Building Constructions of Southern Part of 'Citadel' of Dykyi Sad Ancient Settlement. *Eminak*, 1 (33), 36-66. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2021.1\(33\).491](https://doi.org/10.33782/eminak2021.1(33).491) [in Ukrainian].
- Horbenko, K. & Zhyrok, Y.** (2022). Structure and Nature of Room no. 22 by Ancient Settlements 'Dyki Sad'. *Antiquities of Lukomorie*, 2 (2), 5-28. DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.2.143> [in Ukrainian].
- Horbenko, K., Smyrnov, L. & Zhyrok, Y.** (2023). Structure No 18 of 'Near Suburbs' of Dykyi Sad Fortified Settlement. *Eminak*, 2 (42), 68-86. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2023.2\(42\).642](https://doi.org/10.33782/eminak2023.2(42).642) [in English].
- Horbenko, K. & Matviienko, L.** (2024). Economic activity of fortified settlement 'Dyki Sad' population. *Eminak*, 1 (45), 61-98. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2024.1\(45\).692](https://doi.org/10.33782/eminak2024.1(45).692) [in Ukrainian].
- Horbenko, K.V.** (2025). Building Structures of Nearby 'Suburbs' of Dykyi Sad Fortified Settlement. *Eminak*, 1 (49), 71-101. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2025.1\(49\).770](https://doi.org/10.33782/eminak2025.1(49).770) [in Ukrainian].
- Otroshchenko, V.** (2008). Fortified Settlement 'Dyki Sad' in the System of Monuments of Bilozerka Culture. *Eminak*, 1 4 (3), 5-9 [in Ukrainian].
- Pankovskiy, V.B. & Gorbenko, K.V.** (2019). The Bronze Hoard from the Fortified Settlement of Dikiy Sad. *Stratum plus*, 2, 121-160 [in Russian].
- Vanchugov, V.P.** (1990). *Belozerka Archaeological Sites in the Northwest Black Sea Region*. Kiev: Naukova dumka [in Russian].
- Vanchugov, V.P., Zaginailo, A.G., Kushnir, V.G. & Petrenko, V.G.** (1991). *Voronovka II. Late Bronze Age Settlement in the Northwestern Black Sea Region*. Kyiv: Naukova Dumka [in Russian].
- Zhyrok, Yu.V.** (2024). Excavations of the Outer Ditch of the Dykyi Sad Settlement. In Proceedings of the Conference: *Olviyskyi forum: stratehii krain Prychornomorskoho rehionu v heopolitychnomu prostori. Aktualni problemy istorii: XXI Mizhnarodna naukova konferentsiia (20-23 chervnia 2024 r., Mykolaiv)*, (pp. 23-27). Mykolaiv: Vydavnytstvo Chornomorskoho natsionalnoho universytetu imeni Petra Mohyly [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 27.01.2026

Схвалено до друку / Accepted: 13.03.2026

№ Споруди	Характер споруди	Тип споруди	Довжина, м	Ширина, м	Глибина, м	Площа, м²	Тип входу	Тип кладки	Категорії знахідок (заповнення)	Ями та вогнища						Категорії знахідок (ями)	Залишки будівельних матеріалів	Внутрішні господарські будови з каміння	Будівельні горизонти	
										Господарські	Стовпові	Ритуально-культові	Господарсько-культові	Вогнища	Зовнішні					Усього
11	Ж	Н-1	7,0	5,0	0,25	35,0	К	Ц	Бр, Кз, Кп, Кт, Кр.	3	0	0	0	0	0	3	Вб, Кп, Кт, Кр, Лг.	Г,Д,К, КР,БР	0	1
14	Ж	Н-1	7,5	6,0	0,45	45,0	С	О	Бр, Вр, Вб, Вк, Кз, Кп, Кт, Кр, Лг, Плч.	4	0	0	0	2	0	6	Вб, Зр, Кп, Кт, Кр, Лг.	Г,Д,К, КР,БР	0	1
1	Ж	Н-2	7,0	6,5	0,25	45,5	С	-	Бр, Вк, Кп, Кз, Кт.	4	7	3	0	4	2	2	Вб, Кп, Кт, Кр, Плч, Чл.	Г,Д,БР	0	1
2-а	Гсп	Н-2	4,0	4,0	0,30	16,0	С	-	Вб, Кз, Кп, Кт, Кр.	3	3	0	0	0	0	6	Вб, Кп, Кт, Кр.	Г,Д,БР	0	1
3	Гсп	Н-2	3,5	2,5	0,30	8,75	С	-	Вб, Кп, Кт, Кр.	0	0	0	0	0	0	0	-	Г,Д,БР	0	1
4	Ж	Н-2	6,0	3,5	0,40	21,0	С	-	Бр, Вб, Кз, Кп, Кт, Кр.	2	0	0	0	1	0	3	Вб, Зр, Кп, Кт, Кр.	Г,Д,БР	0	1
6	Гсп	Н-2	3,6	2,75	0,35	9,9	С	-	Кп, Кт, Кр.	2	0	0	0	0	0	2	Кп, Кт, Кр, Плч.	Г,Д,БР	0	1
7	Гсп	Н-2	2,6	2,5	0,40	6,5	С	-	Вб, Кп, Кт, Кр.	0	0	0	0	0	0	0	-	Г,Д,БР	0	1
9	Ж	Н-2	7,5	5,5	0,30	41,25	С	-	Ас, Бр, Вк, Кз, Кп, Кт, Кр.	11	14	0	4	2	0	3	Ас, Вб, Вк, Зр, Кз, Кп, Кт, Кр, Лг, Плч.	Г,Д,БР	0	1
13	Ж	Н-2	6,75	5,25	0,40	35,50	С	Ц	Бр, Вб, Кз, Кп, Кт, Кр, Лг, Плч.	8	12	0	0	1	0	2	Вб, Кз, Кп, Кт, Кр, Лг, Плч.	Г,Д,БР	0	1
15	Ж	Н-2	9,0	7,25	0,35	65,25	С	Ц	Вб, Бр, Кз, Кп, Кт, Кр, Лг, Плч.	8	5	0	0	1	1	5	Вб, Зр, Кп, Кт, Кр, Лг.	Г,Д,К, КР,БР	0	1
ГРМ	ГРс	Н-2	18,0	20,0	0,15	360,0	-	-	Вб, Кп, Кт, Кр.	7	0	5	9	0	0	2	Ас, Аф, Вб, Вк, Вп, Кз, Кп, Кт, Кр, Мк, Ст, Чл, Ф.	Г	0	1
2	Ж	3-1	9,5	9,0	0,55	85,5	С	К	Бр, Вб, Вк, Кп, Кз, Кт, Кр, Плч.	5	5	2	0	1	0	1	Ас, Вб, Вп, Вб, Зр, Кп, Кт, Кр.	Г,К,Д, КР,БР	1	2
8	Ж	3-1	9,0	8,0	0,85	72,0	С	О	Бр, Вр, Кп, Кз, Ас, Кт, Кр, Плч.	24	4	0	0	1	0	2	Ас, Бр, Вр, Вк, Вп, Кп, Кз, Кт, Кр, Лг, Плч.	Г,К,КР, БР	1	1
10	Ж	3-1	7,0	6,0	0,80	42,0	С	О	Бр, Вк, Бр, Кз, Кп, Кт, Кр.	12	11	1	0	2	0	2	Ас, Вб, Кз, Кп, Кт, Кр, Лг, Плч.	Г,К,КРБ р	0	1
12	Ж	3-1	7,40	7,25	0,75	53,65	С	О	Бр, Вб, Вк, Вр, Кз, Кп, Лг.	11	10	1	1	5	0	2	Ас, Вб, Кз, Кп, Кт, Кр, Лг, Плч.	Г,Д,БР	1	2
16	Ж	3-1	9,0	7,75	0,70	69,75	С	-	Вб, Бр, Зр, Кз, Кп, Кл, Кт, Кр.	14	13	0	0	4	0	3	Вб, Зр, Кп, Кт, Кр, Лг.	Г,Д,БР	1	1
5	Ж	3-2	11,5	8,5	1,35	97,75	К	О	Аф, Вк, Кп, Кз, Кт, Кр, Плч.	4	16	2	3	1	0	2	Ас, Кз, Кп, Кт, Кр, Плч.	Г,Д,К, КР,БР	0	1
Р	Фс	3-2	54,0	3,0	1,35	-	-	К	Бр, Вк, Кз, Кп, Кт, Кр, Плч, Чл.	0	0	0	0	0	0	0	-	Г,К,БР	0	1

Таблиця 1. Параметри та основні деталі будівельних споруд дальнього «передмістя» укріпленого поселення Дикий Сад

ГРМ – господарсько-ритуальний майданчик; **Р** – рів;

Характер споруди: Ж – житлова; ГРс – господарсько-ритуальна споруда; Гсп – господарська споруда; Фс – фортифікаційна споруда.
Типи споруд: Н – наземні, глибина до 0,5 м (Н-1 – з залишками кам'яних фундаментів; Н-2 – глинобитні); З – заглиблені (З-1 – частково заглиблені, глибина до 1,0 м; З-2 – заглиблені, глибина понад 1,0 м);

Типи входу: А – апарель. К – коридор. П. – прохід. С – сходи.

Типи кладки: Ц – цокольна. О – облицювальна. К (ц, о) – комбінована.

Залишки будівельних матеріалів: Г – глина. К – каміння. КР – кістки риби. Д – деревина. БР – будівельний розчин (вапно, глинисто-земляний).

Знахідки: Ас – антропоморфна стела; Аф – антропоморфна фігурка; Вб – вапняковий бут;

Вг – вироби з глини; Вп – вапнякова плита; Бр – бронзові предмети; Вк – вироби з кістки;

Вр – вироби з рогу; Зр – зерна (просо, ячмінь); Кз – кам'яні знаряддя; Кл – кістки людини;

Ко – кам'яне облицювання; Кп – керамічний посуд; Кр – кістки риби; Кт – кістки тварин;

Лг – лиманна глина; Мк – морська камка; Ниц – нижня щелепа людини; Пч – панцир черепахи;

Ст – скелет тварини; Ф – фалос; Чл – череп людини.

Таблиця 2. Параметри ям та основні категорії знахідок господарсько-ритуального майданчику дальнього «передмістя» укріпленого поселення Дикий Сад

№	Тип	Розмір м (овал) діаметр (округлі)	Глибина м	Форма	Категорії знахідок (артефакти)	Категорії знахідок (екофакти)
2	Г	1,0/1,5	1,20	Гр	Кп, Кз	Кт, Кр, Вб, Ко
3	Г	1,0/1,5	1,0	Гр	Кп	Кт, Кр, Вб
4	Г	0,65/0,7	0,80	Гр	Кп	Кт, Кр, Вб
6	Г	0,8х0,85/1,4	2,0	Гр	Кп	Кт, Кр, Вб, Вп, Ко, Мк
9	Г	1,0/1,7	1,10	Гр	Кп	Кт, Кр, Вб
17	Г	1,4/1,7	1,65	Гр	Кп, Кз	Кт, Кр, Вб
21	Г	1,0/1,9	1,30	Гр	Кп	Кт, Кр, Вб, Вп, Ко
8	РК	0,50/1,05	0,65	Гр	Кп, Кз	Чл, Вб
10	РК	1,0х1,15/1,6х1,5	1,25	Гр	Ас, Кп	Вб
11	РК	1,0	0,90	Ц	-	Ст
16	РК	0,75/1,8	0,8	Гр	Кп, Кз, Ф, Аф,	Кт, Кр, Вб, Мк, Ко
20	РК	0,80/1,5	0,8	Гр	Кп, Кз, Ас, Вк	Чл, Кл, Кт, Кр, Вб, Мк, Ко
1	ГК	1,25	0,90	Ц	Кп, Вп	-
5	ГК	1,1х0,9/2,05	1,50	Гр	Кп	Кт, Кр, Вб, Ко
7	ГК	1,0/1,65	1,15	Гр	Кп	Кт, Кр, Вб
12	ГК	1,1/1,30	1,45	Гр	Кп	Вб, Вп, Кл
13	ГК	0,9/1,20	0,95	Гр	Кп	Вп
14	ГК	1,25х1,0	1,55	Ц	-	Вб
15	ГК	1,0	0,30	Ц	-	Вб
18	ГК	1,15х0,7	0,30	Ц	Кп	Кр, Вб
19	ГК	1,2х1,05	0,35	Ц	Кп	Вб

Типи ями: Г – господарська. РК – ритуально-культова. ГК – господарсько-культові.

Форма ями: Ц – циліндрична; Гр – грушовидна (з розширенням до низу)

Знахідки: Аф – антропоморфна фігурка; Ас – антропоморфна стела; Вк – вироби з кістки;

Вб – вапняковий бут; Вп – вапнякова плита; Кз – кам'яні знаряддя; Кп – керамічний посуд;

Кт – кістки тварин; Кр – кістки риб; Кл – кістка людини; Ко – кам'яне облицювання;

Мк – морська камка; Ст – скелет тварини; Ф – фалос; Чл – череп людини.

Eminak, 2026, 1 (53)

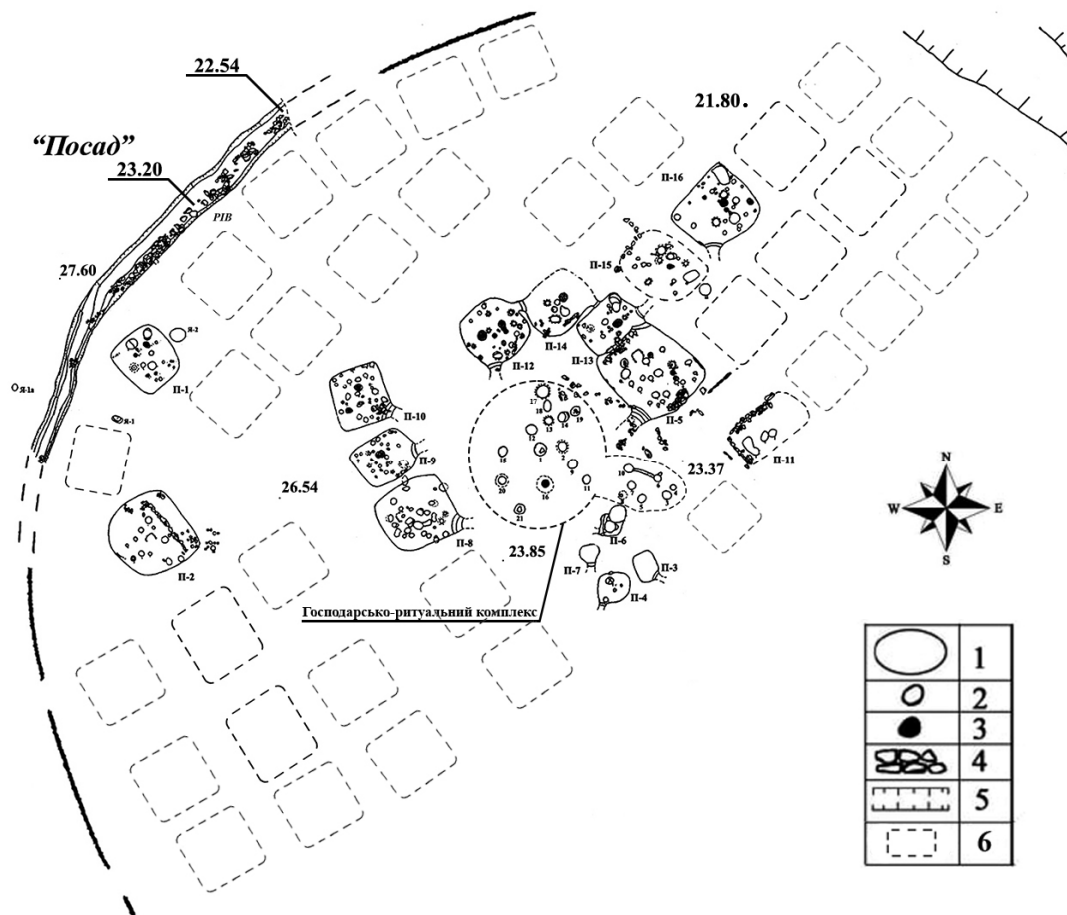

Рис. 2. План дальнього «передмістя» укріпленого поселення Дикий Сад
1 – контури приміщень; 2 – ями; 3 – вогнища; 4 – кам'яні кладки; 5 – рів; 6 – межі
ймовірних об'єктів.

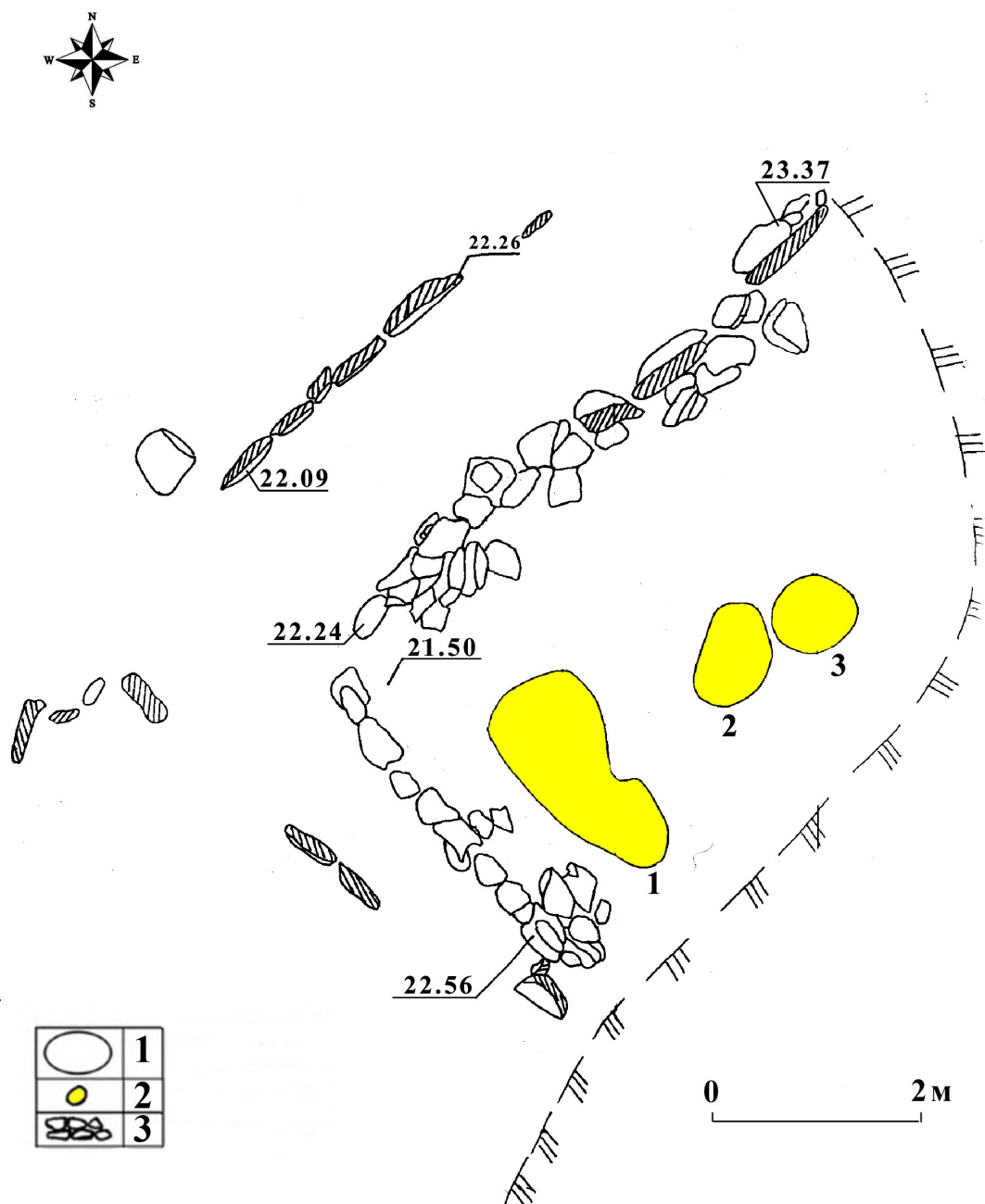

Рис. 3. Приміщення № 11

1 – контури приміщення; 2 – ями: господарські (жовтий) – 1, 2, 3; 3 – кам'яні кладки.

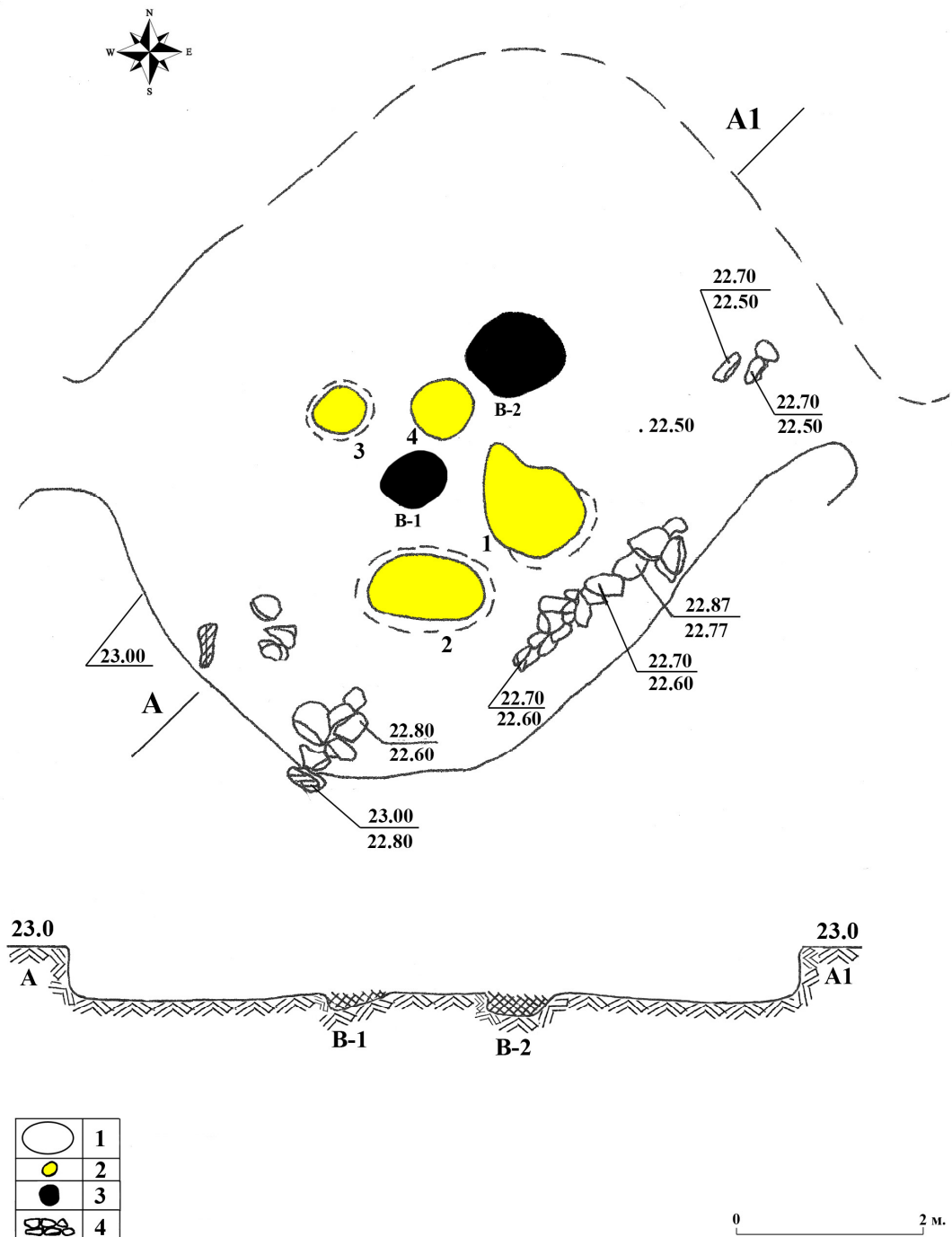

Рис. 4. Приміщення № 14

1 – контури приміщення; 2 – ями: господарські (жовтий) – 1, 2, 3, 4; 3 – вогнища (чорний) – 1, 2; 4 – кам'яні кладки.

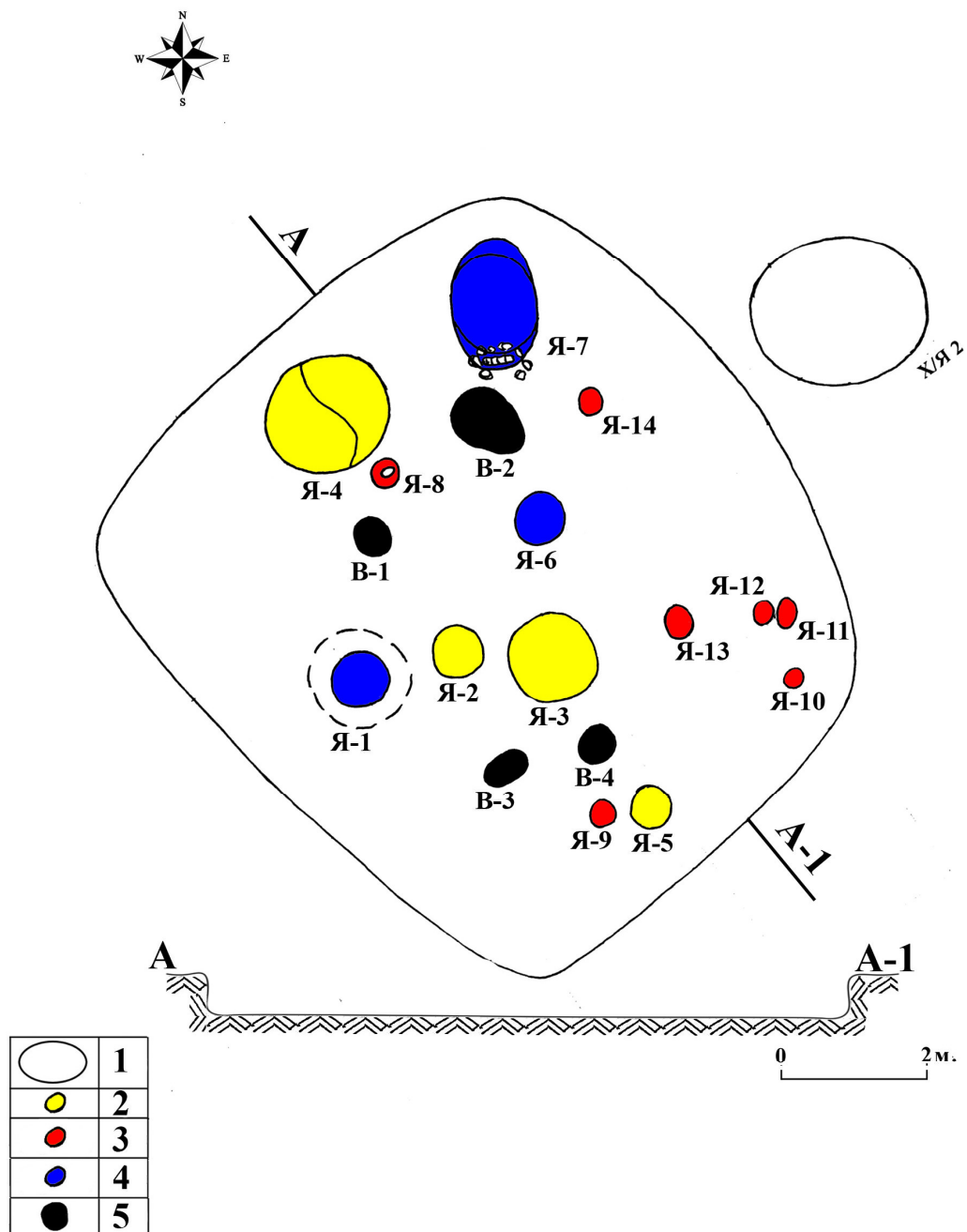

Рис. 5. Приміщення № 1

1 – контури приміщень; 2 – ями: господарські (жовтий) – 2, 3, 4, 5; 3 – ями: стовпові (червоний) – 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14; 4 – ями: ритуально-культові (синій) – 1, 6, 7; 5 – вогнища (чорний) – 1, 2, 3, 4.

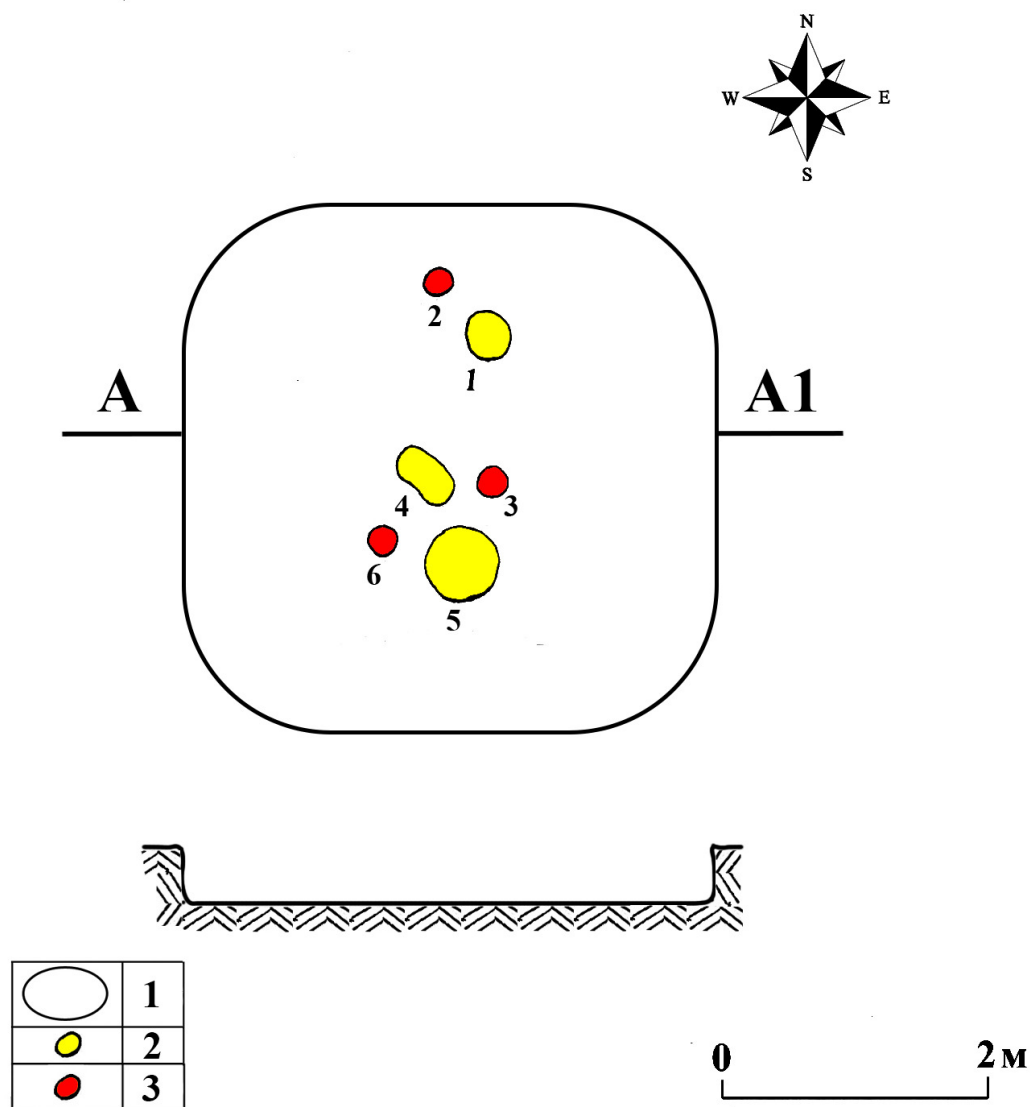

Рис. 6. Приміщення № 2-а

1 – контури приміщення; 2 – ями: господарські (жовтий) – 1, 4, 5;
3 – ями: стовпові (червоний) – 2, 3, 6.

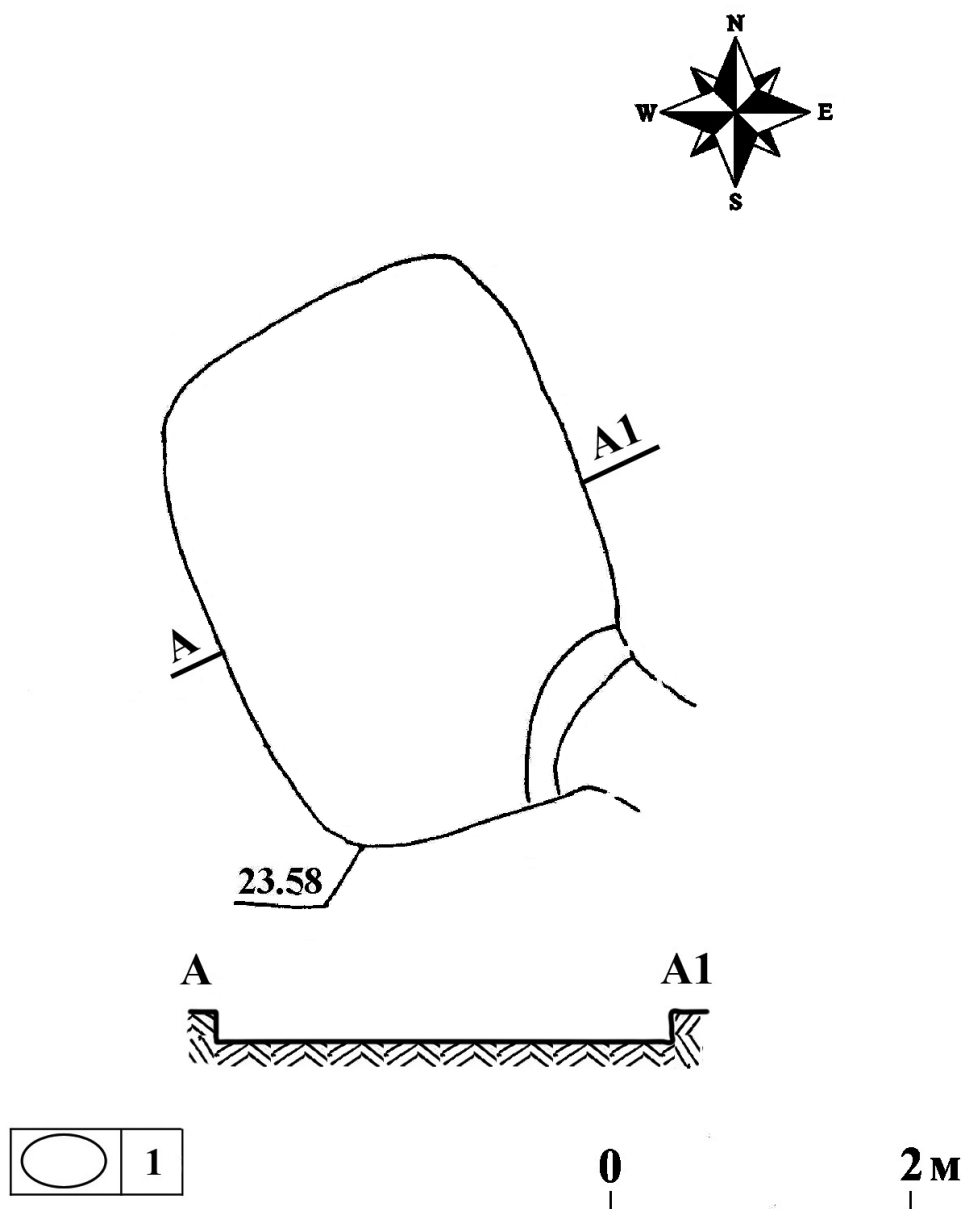

Рис. 7. Приміщення № 3

1 – контури приміщення.

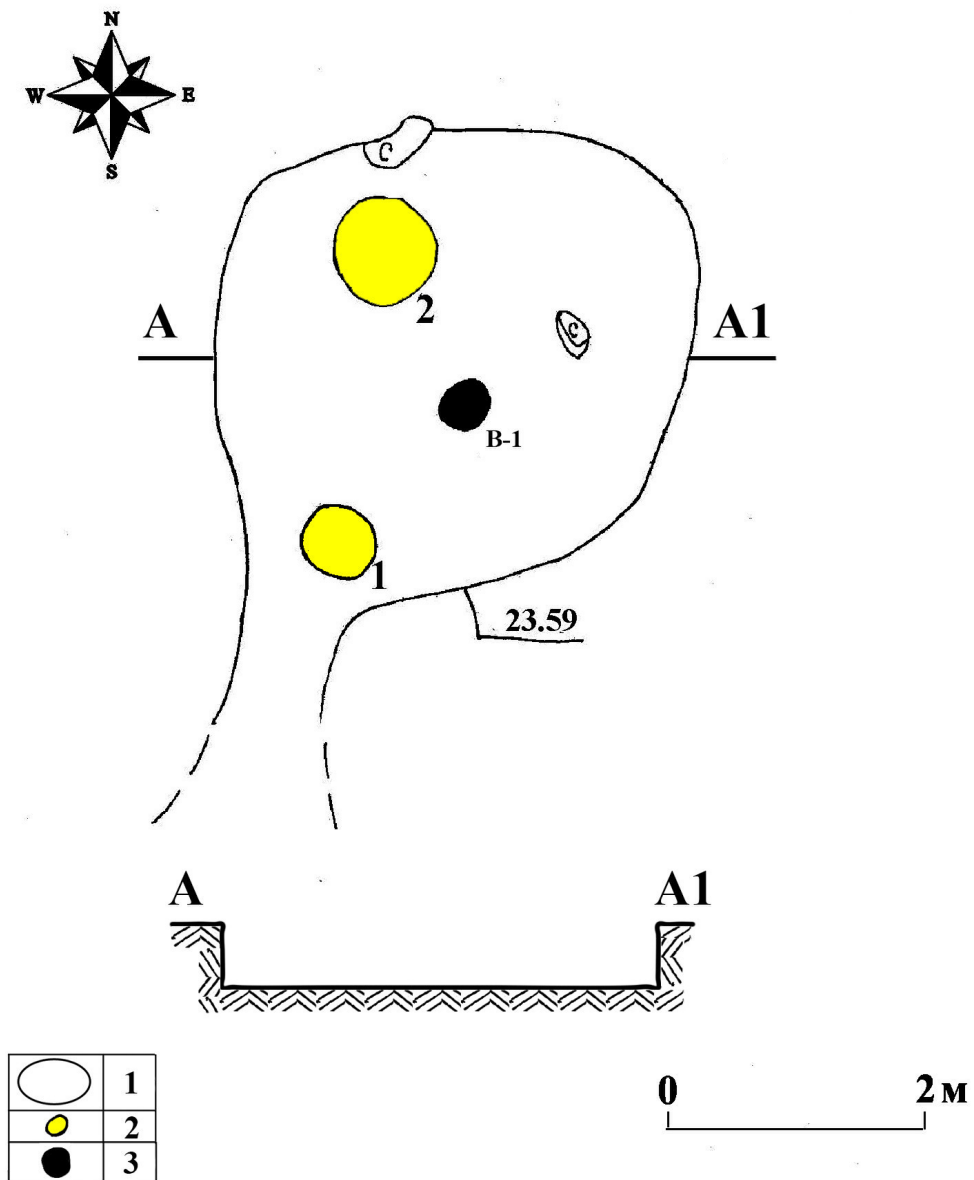

Рис. 8. Приміщення № 4

1 – контури приміщення; 2 – ями: господарські (жовтий) – 1, 2; 3 – вогнища.

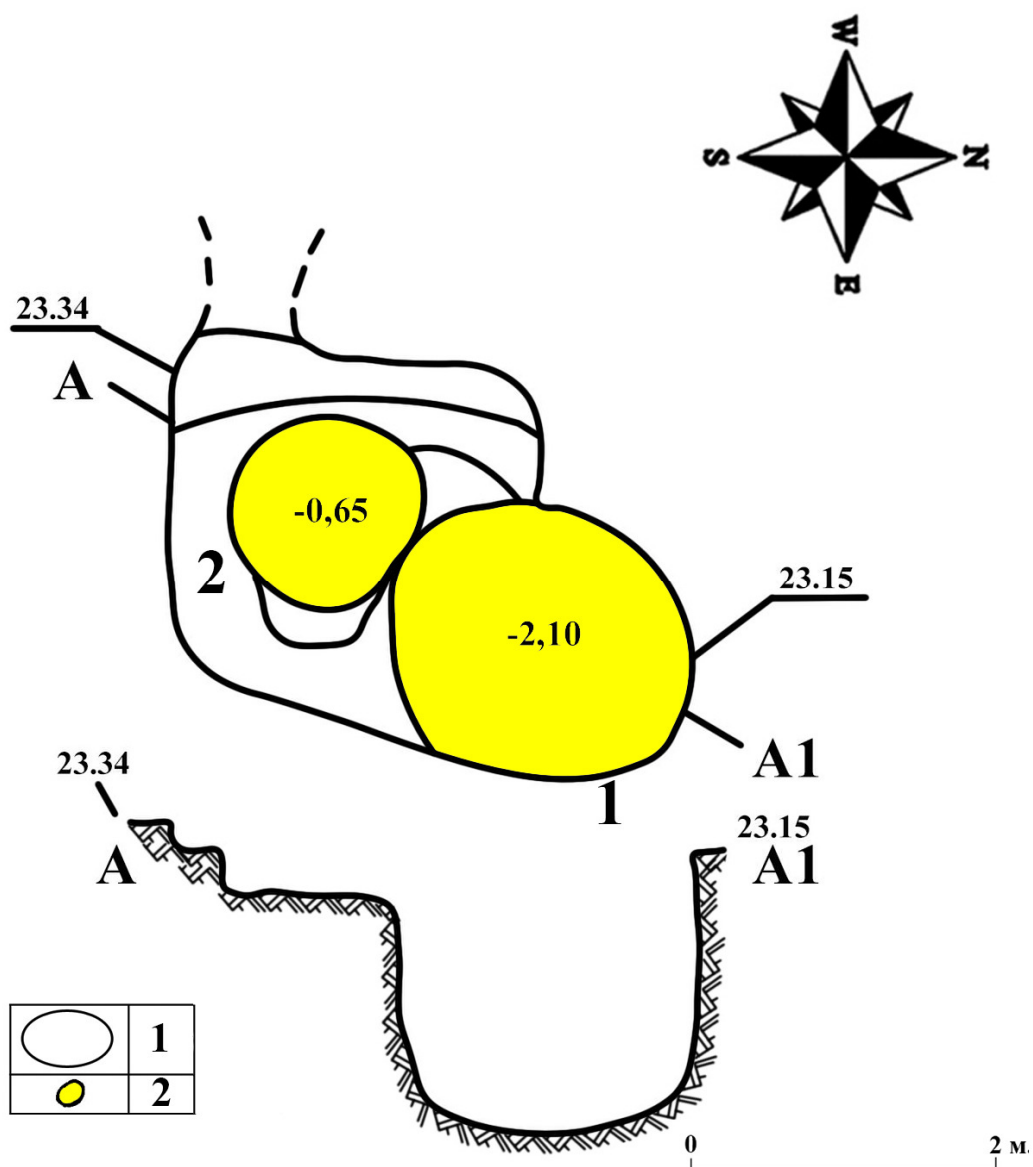

Рис. 9. Приміщення № 6

1 – контури приміщення; 2 – ями: господарські (жовтий) – 1, 2

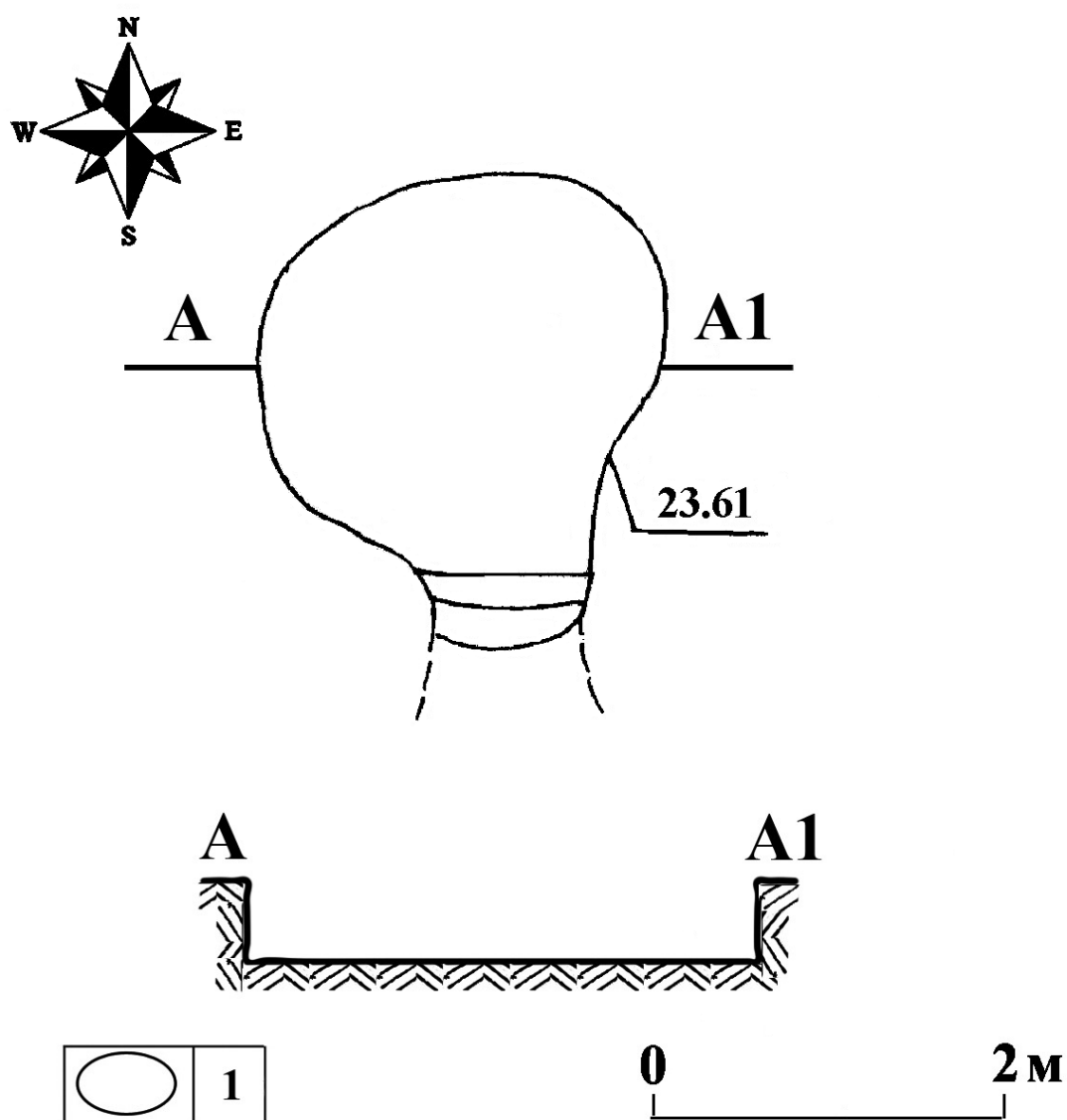

Рис. 10. Господарська споруда № 7
1 – контури приміщення.

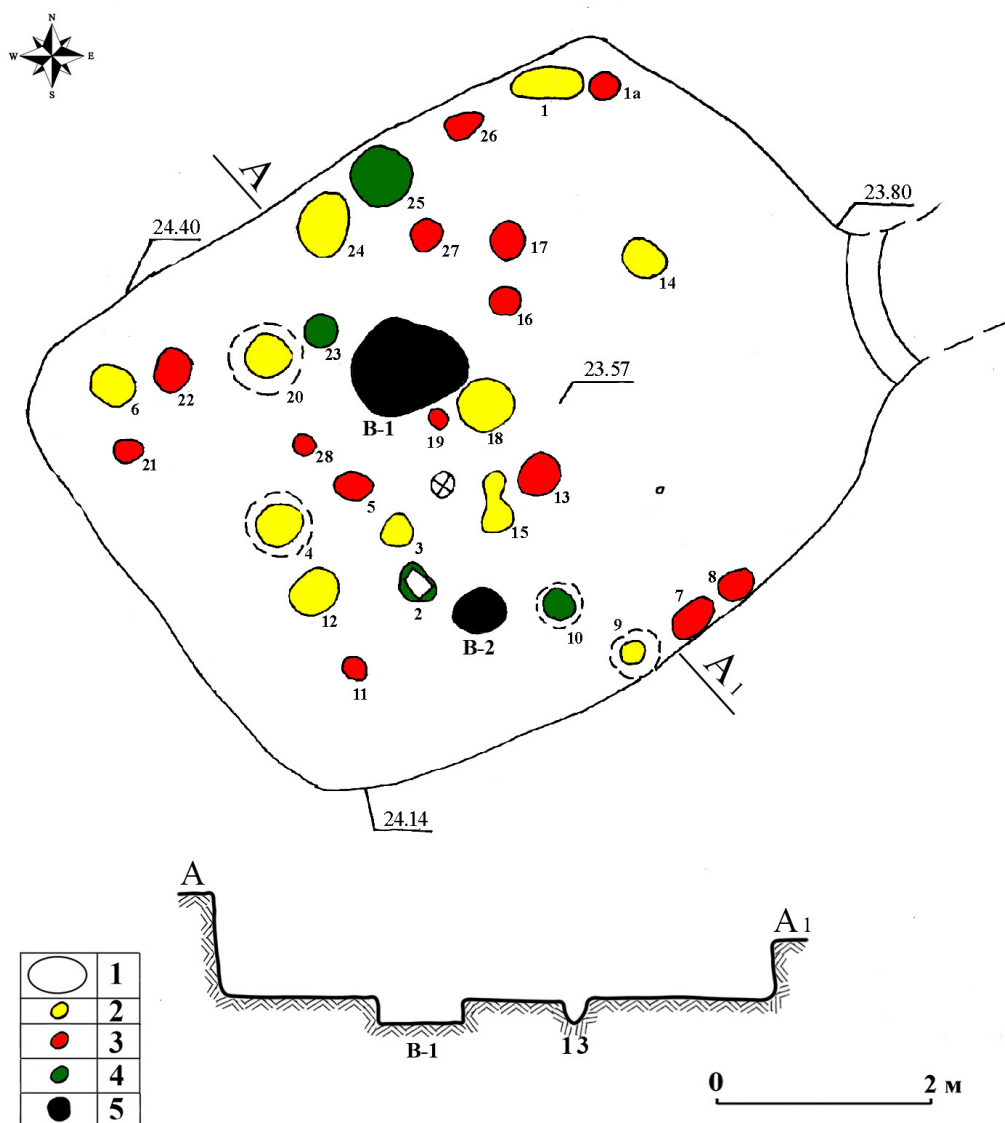

Рис. 11. Приміщення № 9

1 – контури приміщення;

2 – ями: господарські (жовтий) – 1, 3, 4, 6, 9, 12, 14, 15, 18, 20, 24;

3 ями: – стовпові (червоний) – 1-а, 5, 7, 8, 11, 13, 16, 17, 19, 21, 22, 26, 27, 28;

4 ями: – господарсько-культові (зелений) – 2, 10, 23, 25; 5 – вогнища (чорний) – 1, 2.

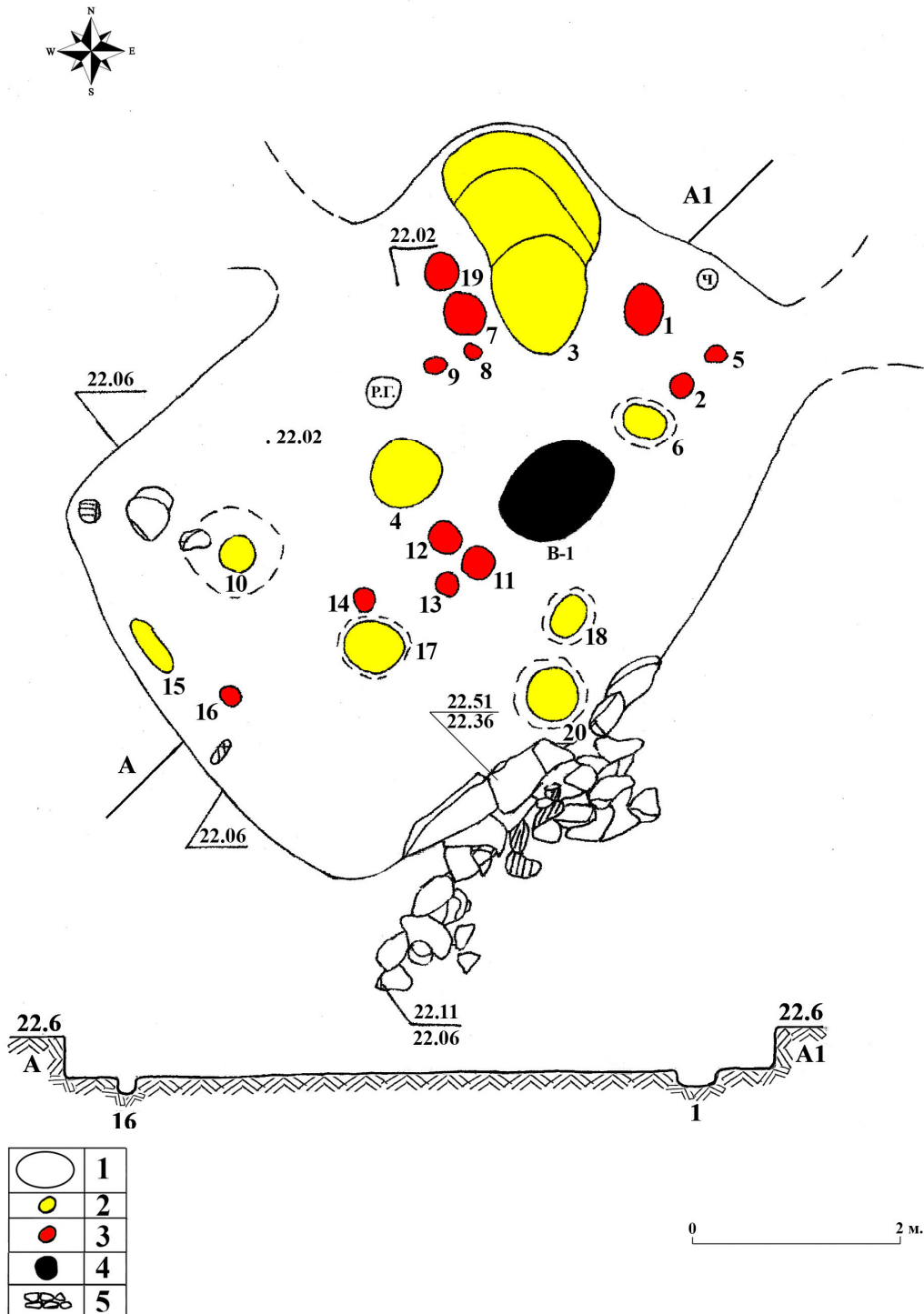

Рис. 12. Приміщення № 13

1 – контури приміщення; 2 – ями: господарські (жовтий) – 3, 4, 6, 10, 15, 17, 18, 20;
 3 – ями: стовпові (червоний) – 1, 2, 5, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 16, 19;
 4 – вогнища (чорний) – 1; 5 – кам'яні кладки.

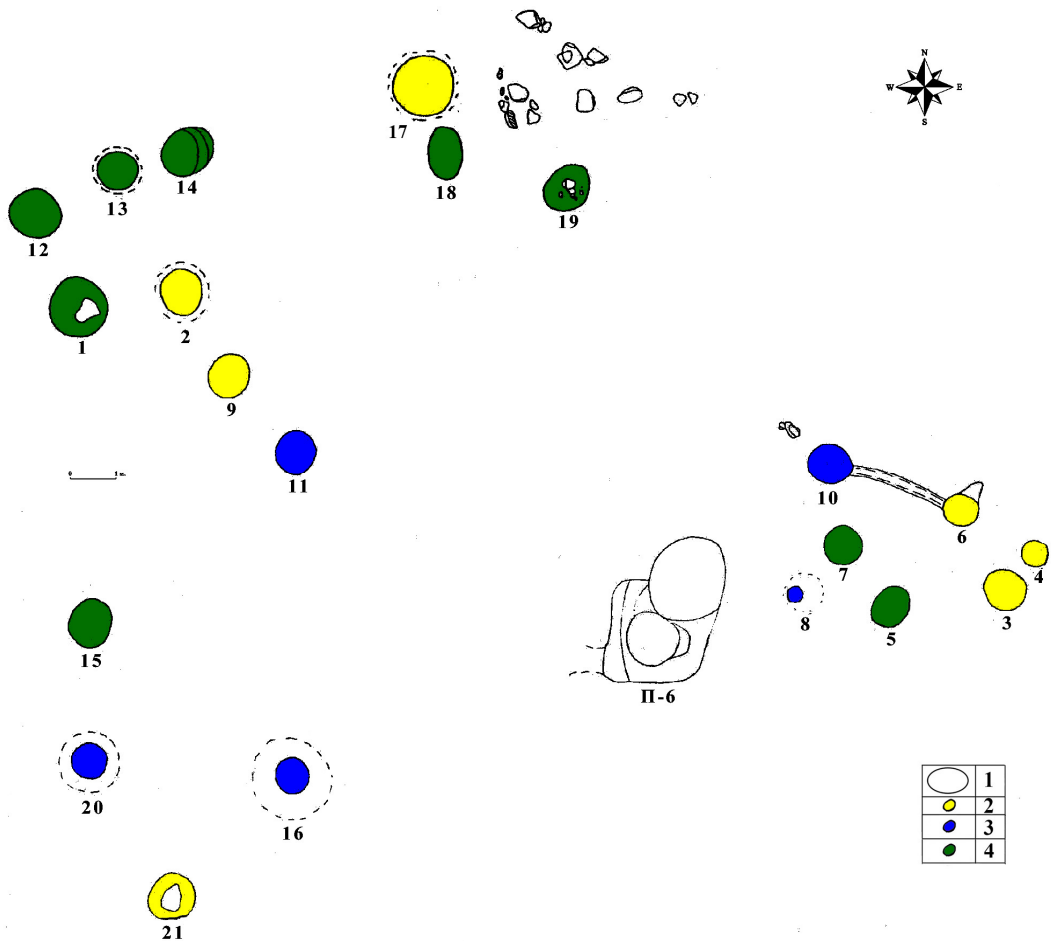

Рис. 14. Господарсько-ритуальний майданчик (ями № 1-21)

1 – контури; 2 – ями: господарські (жовтий) – 2, 3, 4, 6, 9, 17, 21;

3 – ями: ритуально-культові (синій) – 8, 10, 11, 16, 20;

4 – ями: господарсько-культові (зелений) – 1, 5, 7, 12, 13, 14, 15, 18, 19.

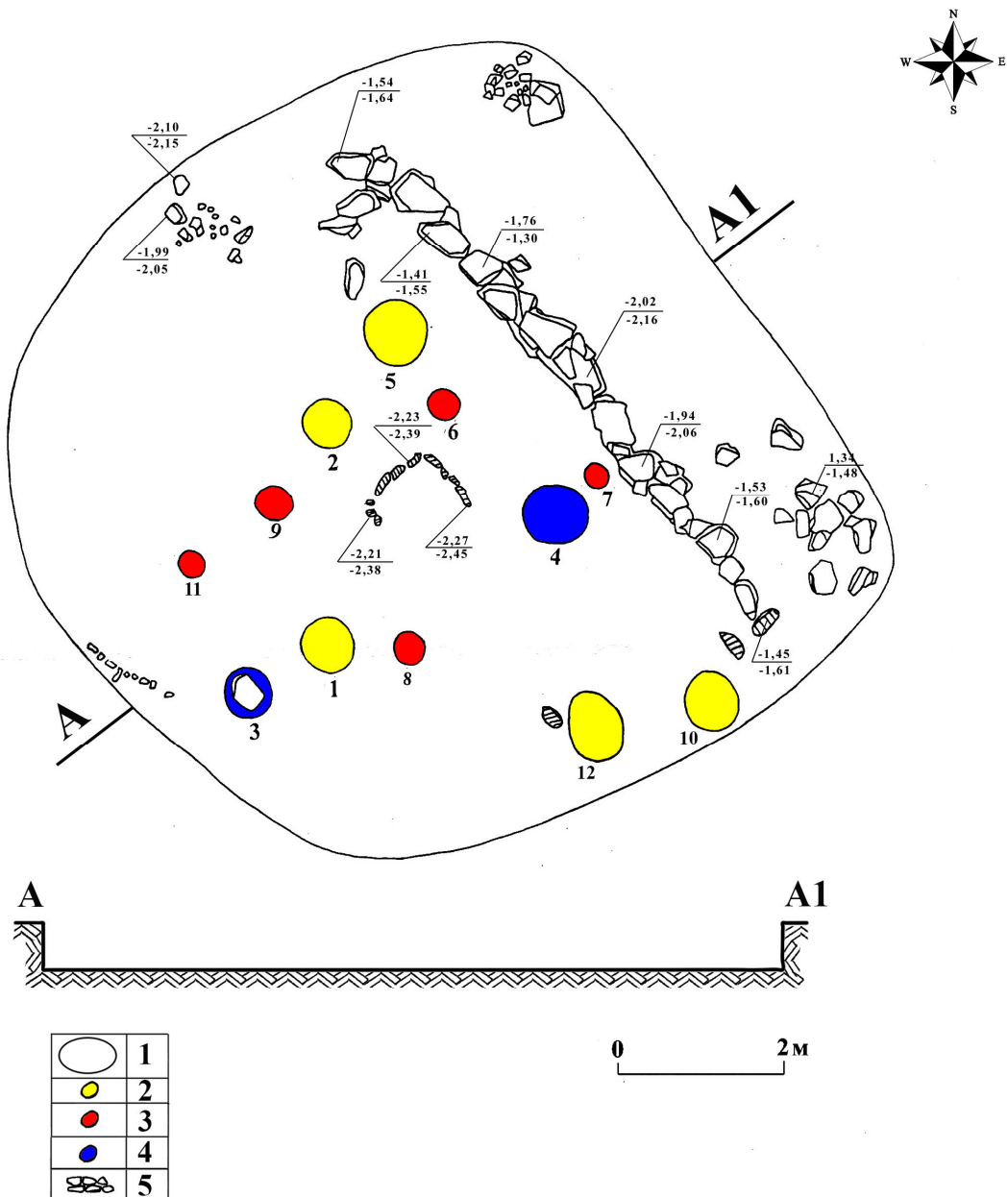

Рис. 15. Приміщення № 2

1 – контури приміщення; 2 – ями: господарські (жовтий) – 1, 2, 5, 10, 12;
 3 – ями: стовпові (червоний) – 6, 7, 8, 9, 11; 4 – ями ритуально-культові (синій) – 3, 4;
 5 – кам'яні кладки.

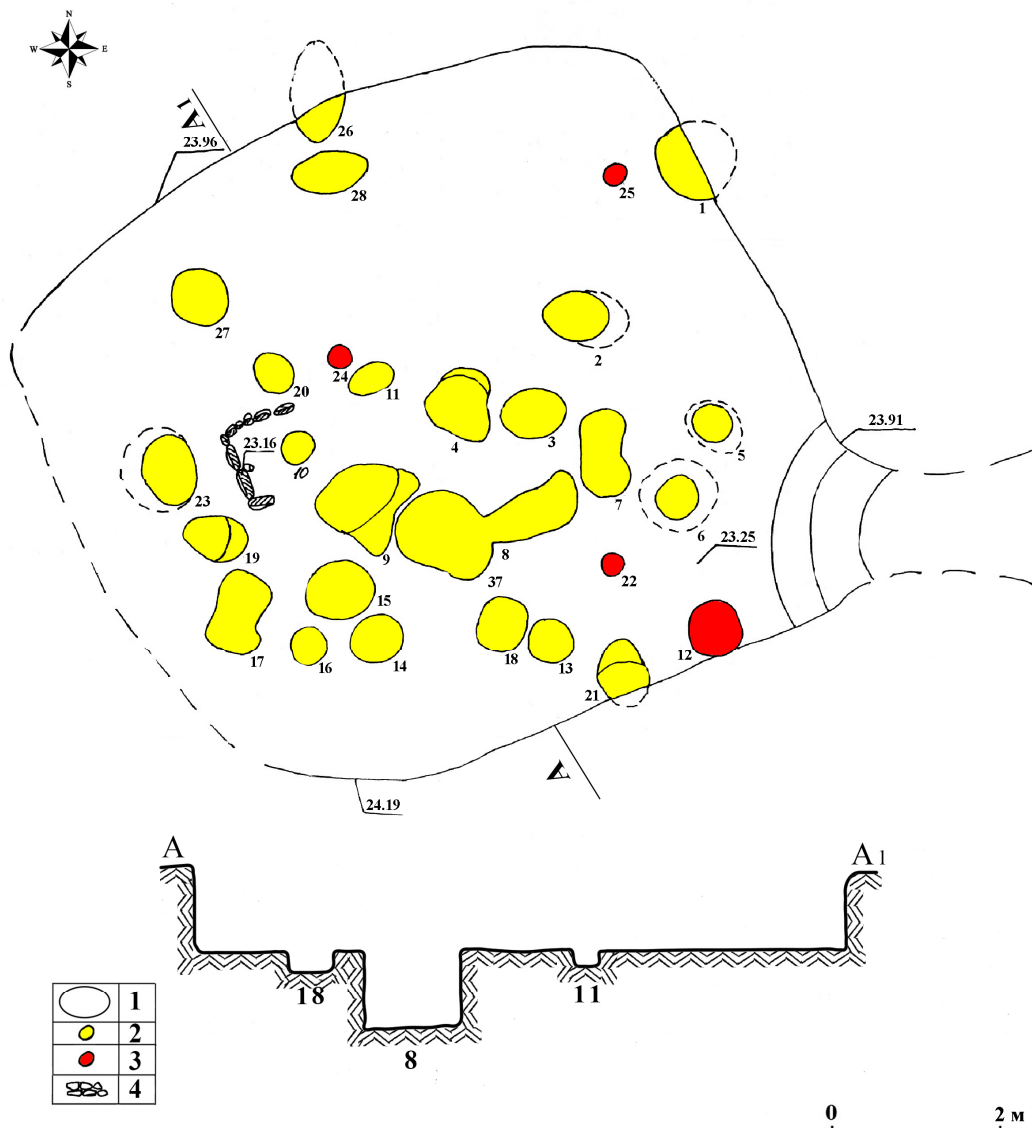

Рис. 16. Приміщення № 8

1 – контури приміщення;

2 – ями: господарські (жовтий) – 1-11, 13-21, 23, 26, 27;

3 – ями: стовпові (червоний) – 12, 22, 24, 25;

4 – кам'яні кладки.

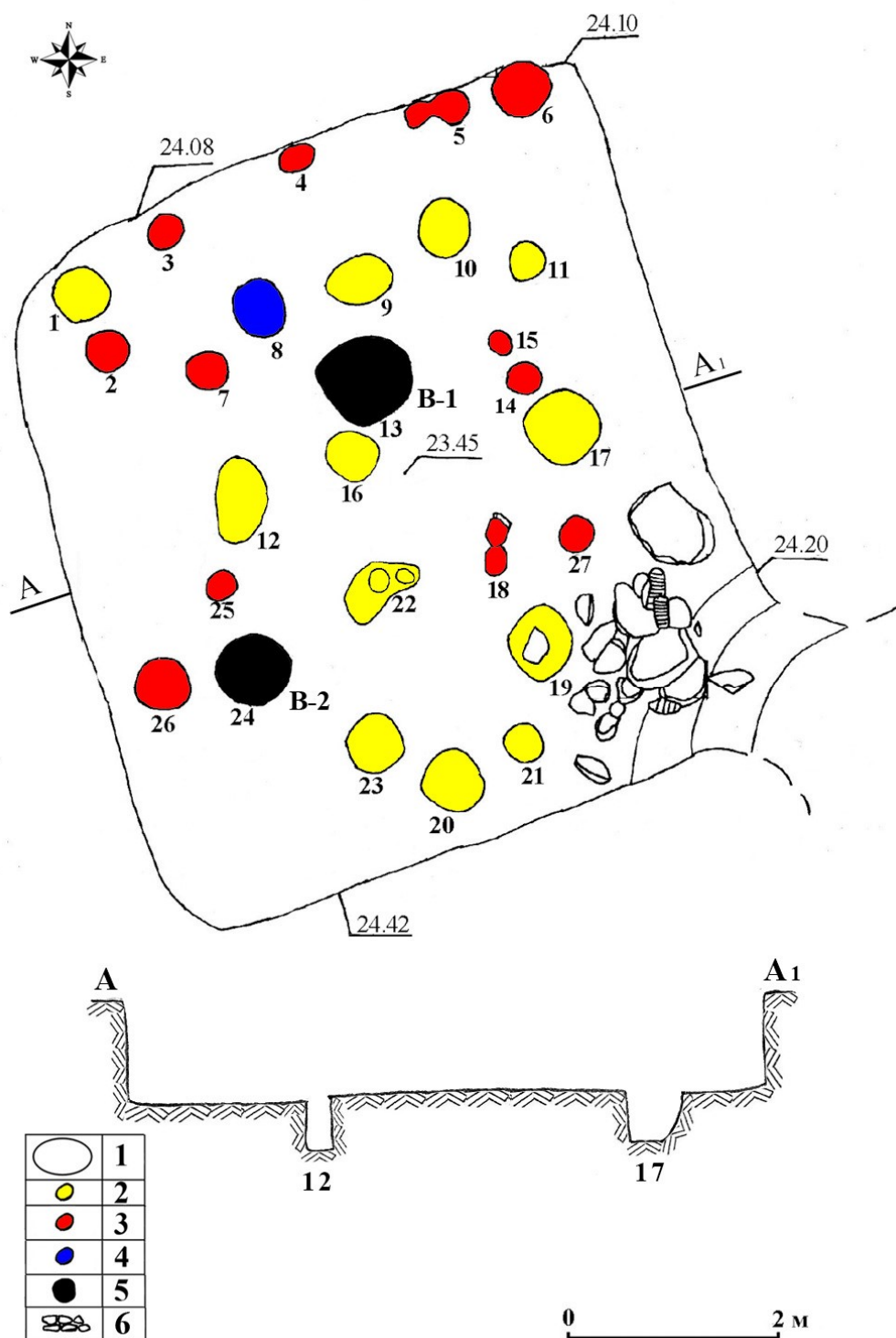

Рис. 17. Приміщення № 10

1 – контури приміщення; 2 – ями: господарські (жовтий) – 1, 9-12, 16, 17, 19-23;
 3 – ями: стовпові (червоний) – 2-7, 14, 15, 18, 25, 26;
 4 – ями: ритуально-культові (синій) – 8; 5 – вогнища – 13, 24; 6 – кам'яні кладки.

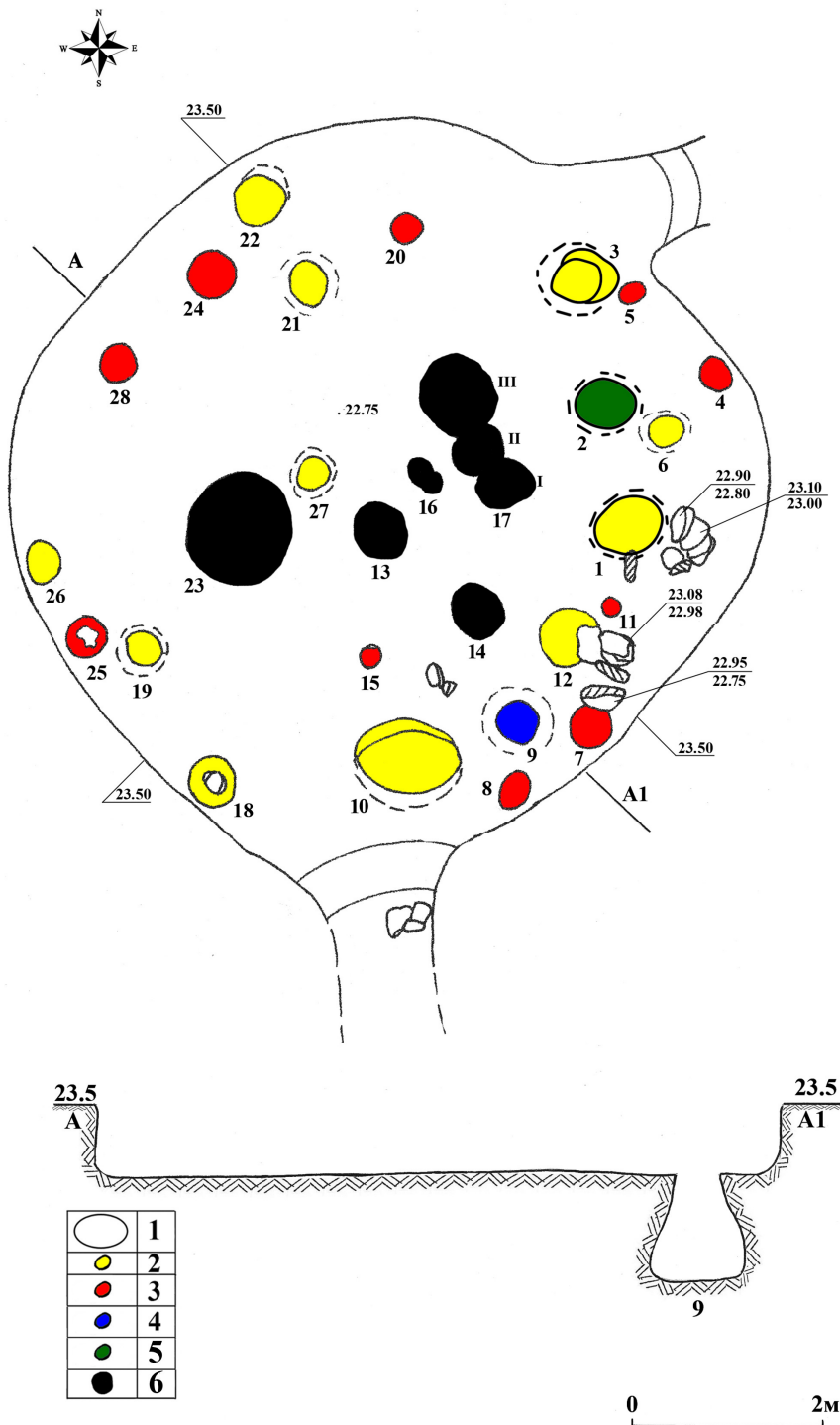

Рис. 18. Приміщення № 12

1 – контури приміщення; 2 – ями: господарські (жовтий) – 1, 3, 6, 10, 12, 18, 19, 21, 22, 26, 27;
3 – ями: стовпові (червоний) – 4, 5, 7, 8, 11, 15, 20, 24, 25, 28; 4 – ями: ритуально-культові
(синій) – 9; 5 – ями: господарсько-культові (зелений) – 2; 6 – вогнища – 13, 14, 16, 17, 23.

1 – контури приміщення; 2 – ями: господарські (жовтий) – 1, 2, 12, 15, 16, 19;
3 – ями: стовпові (червоний) – 4, 5, 7-10, 13, 14, 17, 18, 19-а, 20-24;
4 – ями: ритуально-культові (синій) – 3, 11;
5 – ями: господарсько-культові (зелений) – 6, 25; 6 – кам'яні кладки.

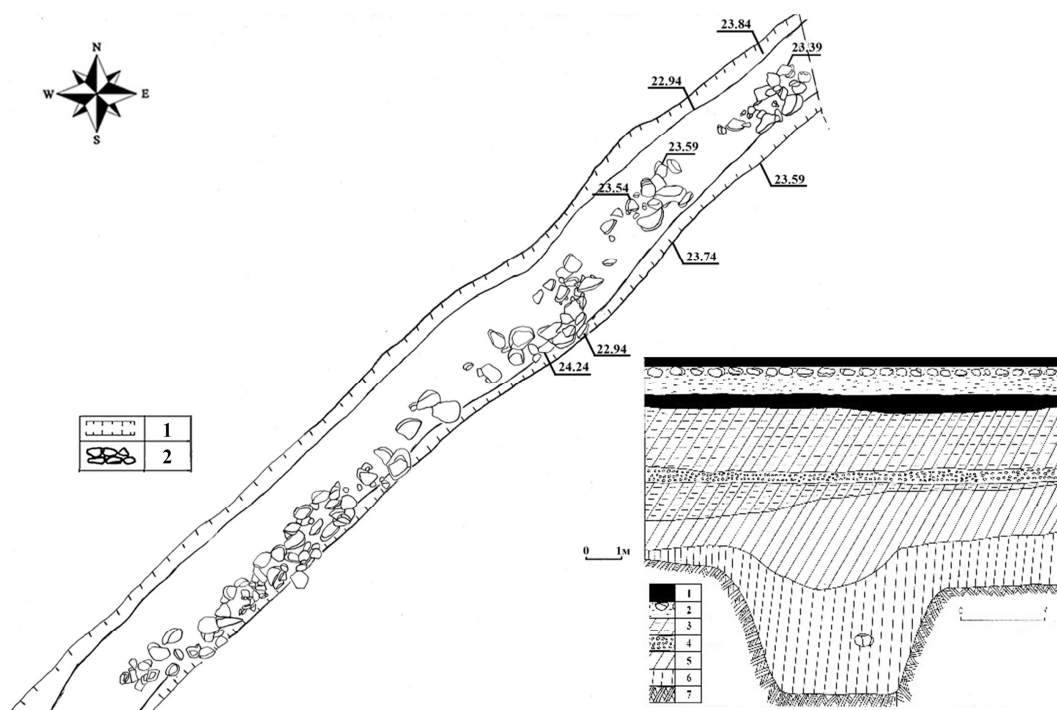

Рис. 21. Зовнішній рів

План зовнішнього рову: 1 – контури рову; 2 – кам'яна кладка.

Стратиграфія зовнішнього рову: 1 – асфальт; 2 – підсипка дороги (каміння та пісок); 3 – сучасне побутове та будівельне сміття в перемішку з глиною; 4 – вугільний шлак; 5 – гумусований ґрунт темно-коричневого кольору з артефактами часу існування городища; 6 – гумусований суглинок світло-коричневого кольору з домішкою піску з артефактами часу існування городища; 7 – світло-жовтий гумусований супісок (материк).

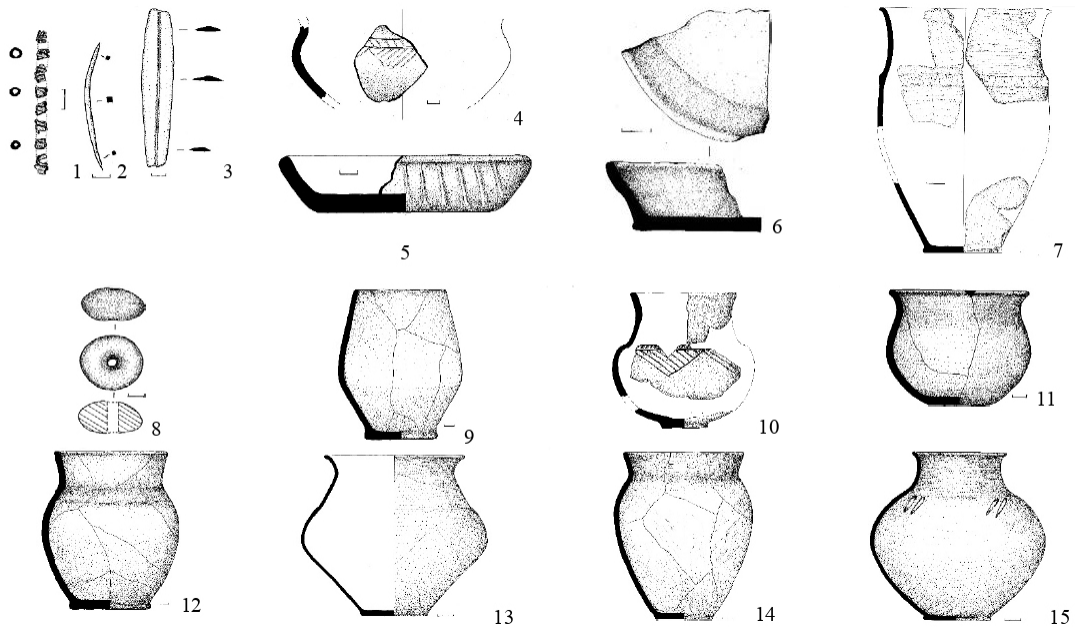

Рис. 22. Основні матеріальні предмети з приміщень наземного типу з кам'яними фундаментами.

приміщення № 11 (2-7): предмети з бронзи: 2,3 (шило, ніж);
 керамічний посуд: 4-7 (келих; миски; великий горщик);
 приміщення № 14 (1; 8-15): предмети з бронзи: 1 (прикраса у формі спіралі);
 предмети з глини: 8 (диск з отвором – веретенний блок);
 керамічний посуд: 9-15 (банка, келихи; горщики; великі горщики).

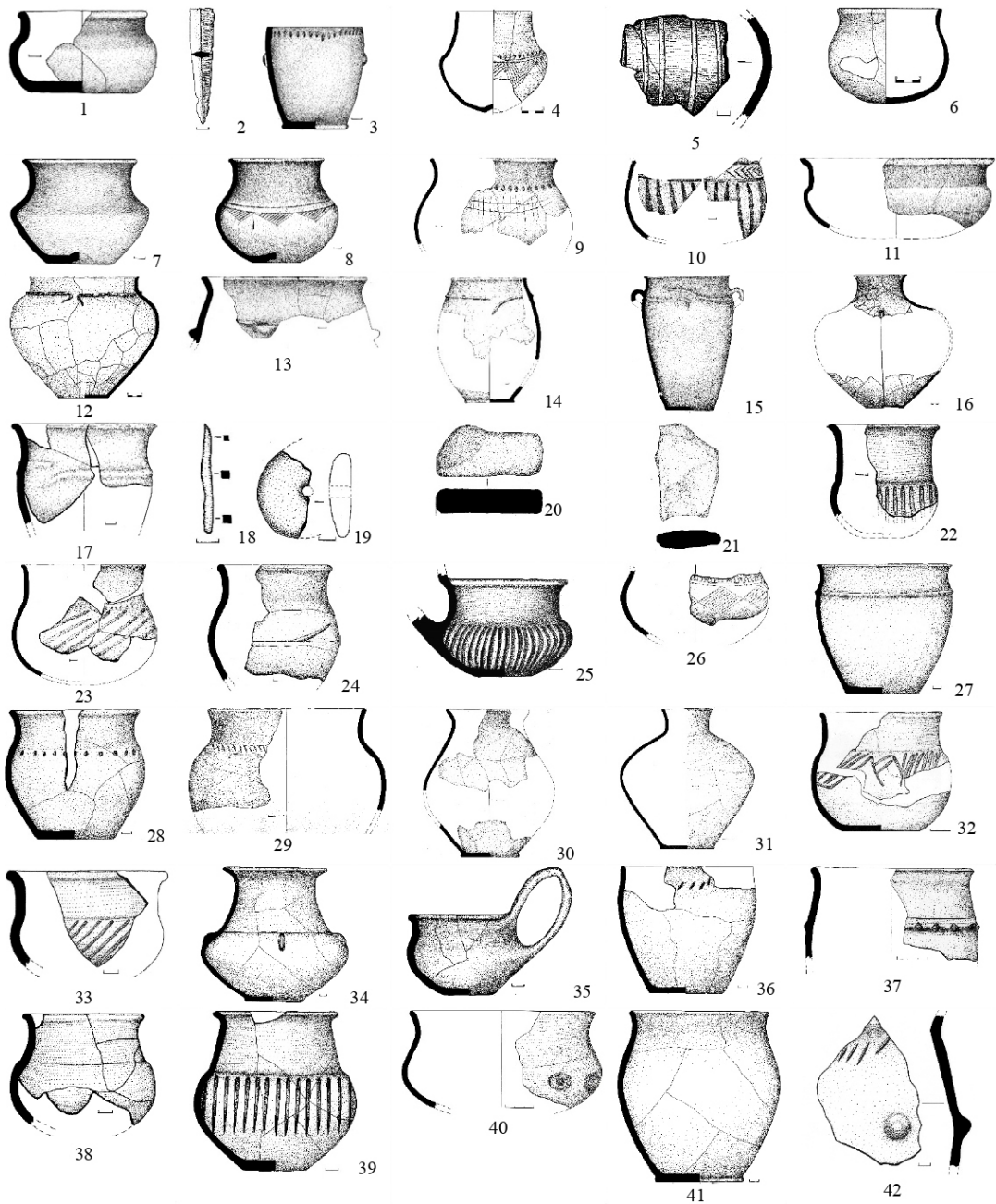

Рис. 23. Основні матеріальні предмети з глинобитних приміщень наземного типу.
 приміщення № 1 (1–16): предмет з бронзи: 2 (лезо кинджалу); керамічний посуд: 1; 3–16 (банки; келихи; чаші горщики; великі горщики); приміщення № 7 (17): керамічний посуд: 17 (горщик); приміщення № 9 (18–31): предмет з бронзи: 18 (шило); предмет з глини: 19 (диск з отвором – веретинний блок); предмети з каменю: 20, 21 (сокира, антропоморфна стела); керамічний посуд: 22–31 (келихи; черпак; чаша, горщики; великі горщики); приміщення № 13 (32–37): керамічний посуд: 32–37 (келихи; черпак; банка, горщик); приміщення № 15 (38–42): керамічний посуд: 38–42 (келихи; чаша; горщики).

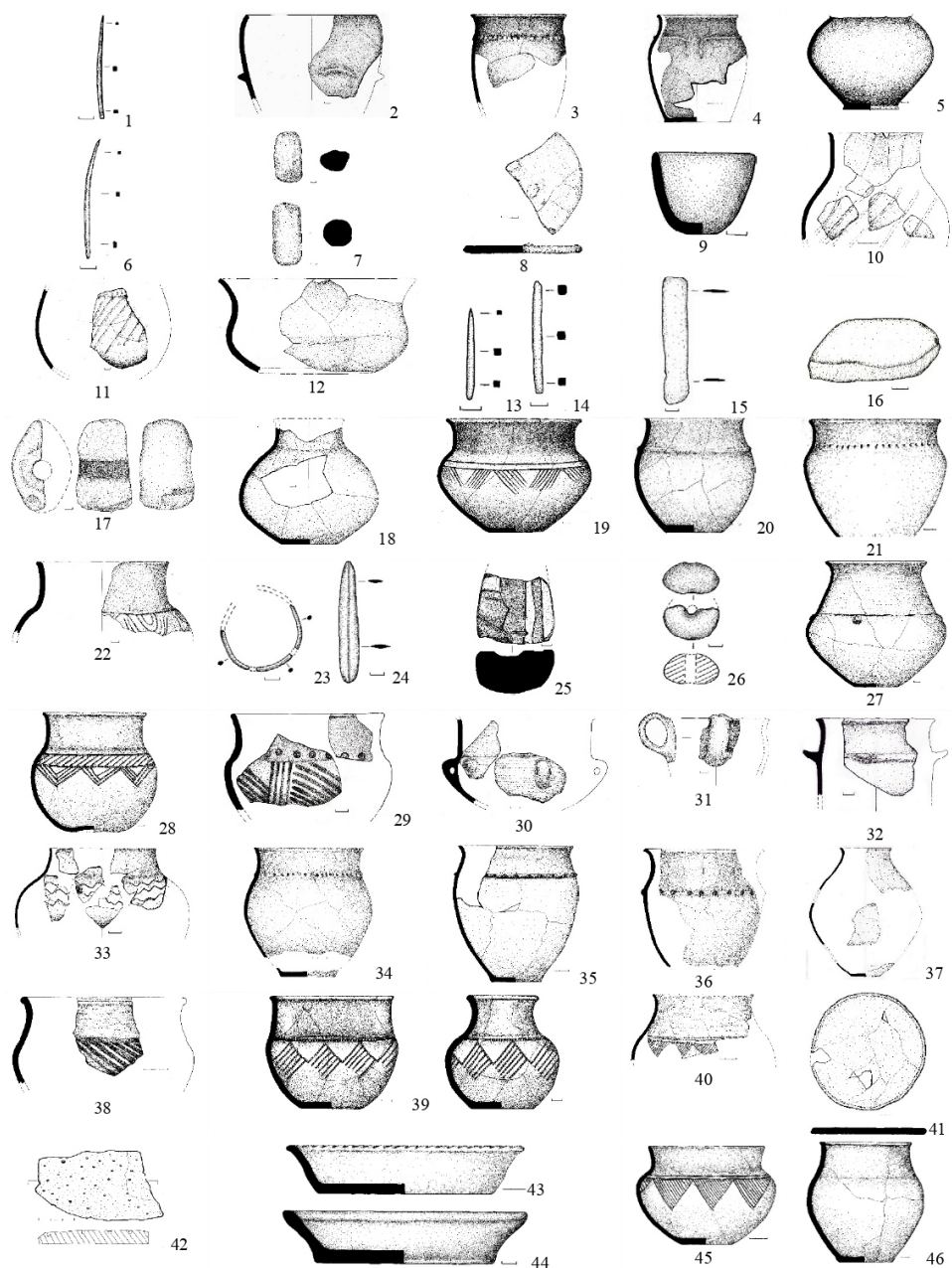

Рис. 24. Основні матеріальні предмети з приміщень частково заглибленого типу.
 приміщення № 2 (1–5): предмети з бронзи: 1 (шильце); керамічний посуд: 2–5 (банка, горщики; великий горщик); приміщення № 8 (6–): предмети з бронзи: 6 (шильце); предмети з каменю: 7 (пест); предмети з глини: 8 (кришка); керамічний посуд: 9–12 (баночка, келихи, чаша); приміщення № 10 (13–22): предмети з бронзи: 13–15 (шильця, ніж-пилка); предмети з каменю: 16; 17 (зернотерка, сокира з базальту); керамічний посуд: 18–22 (келих, горщики); приміщення № 12 (23–37): предмети з бронзи: 23; 24 (браслет, ніж-пилка); предмет з каменю: 25 (ливарна форма для кельта); предмети з глини: 26 (веретенний блок); керамічний посуд: 27–37 (келихи, черпак, банка, горщики, великий горщик); приміщення № 16 (38–46): керамічний посуд: 38–46 (келихи, пласка жаровня, цідилка, миски, горщики).

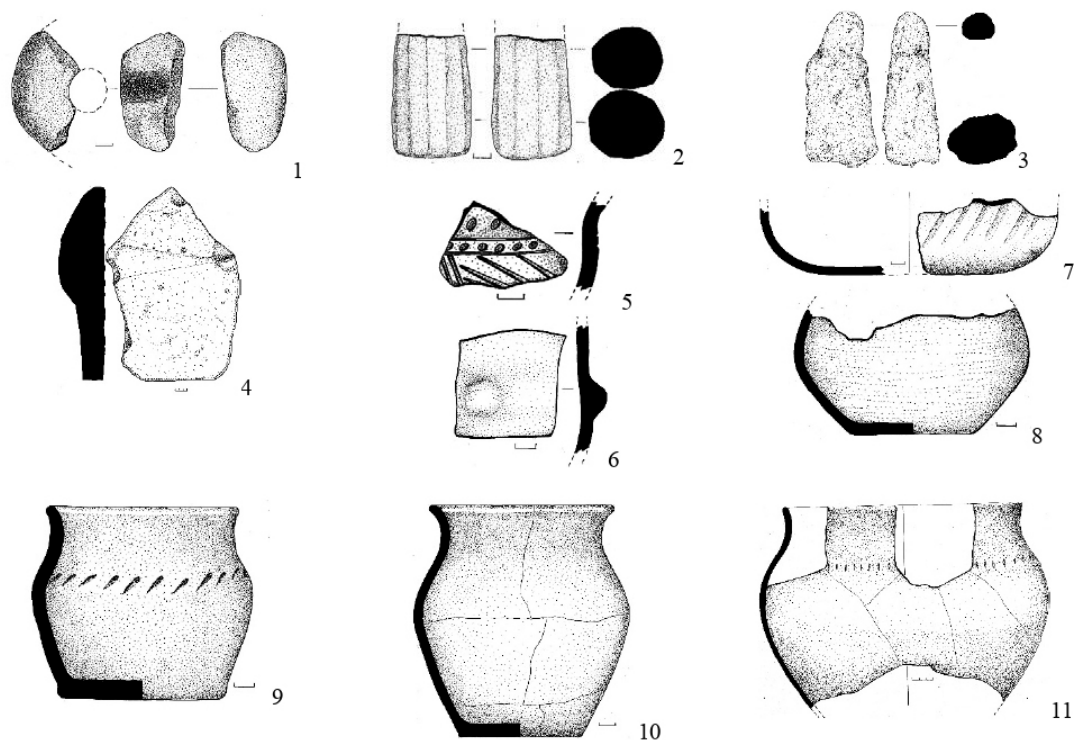

Рис. 25. Основні матеріальні предмети з приміщення заглибленого типу № 5.

*предмети з каменю: 1–4 (фрагмент булави з базальту, пест з гранями, антропоморфна фігурка та стела);
керамічний посуд: 5–11 (фрагменти посуду з орнаментом, келих, банка, горщики).*

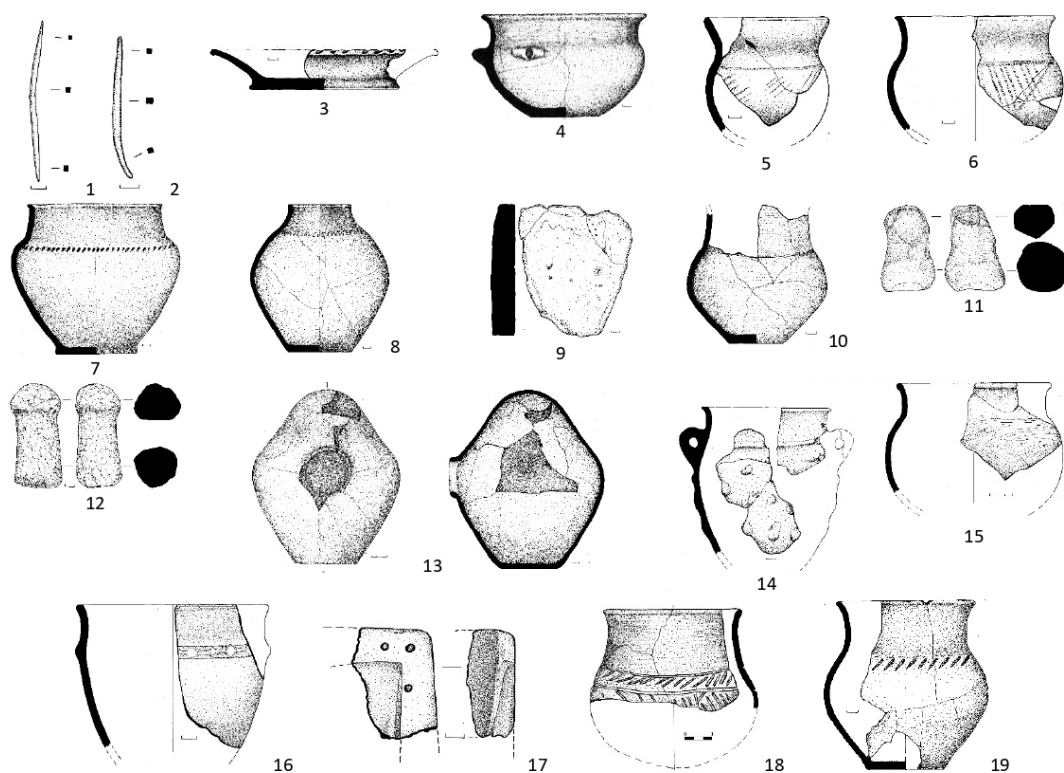

Рис. 26. Основні матеріальні предмети з зовнішнього рову та господарсько-ритуального майданчику.

господарсько-ритуальний майданчик (1–16): *верхнє заповнення*: 1; 2 (шильця);
 господарські ями: 3; 4 – № 6 (миска, чаша); 5, 6 – № 9 (келихи); 7 – № 17 (горщик);
 ритуально-культові: 8 – № 8 (горщик); 9 – № 10 (антропоморфна стела); 10; 11; 12 –
 № 16 (келих, антропоморфна статуетка); 13 – № 20 (поховальна урна);
 господарсько-ритуальні: 14 – № 5 (горщик з ручками); 15; 16 – № 15 (келих, банка);
 рів (17–19): предмет з каменю: 17 (ливарна форма для кельта); керамічний посуд: 18–19
 (келих; горщик).